

FASLUL-MAKAL

**PELSEPE WE DİN
ARABAGLANŞYGY**

İBN RUŞD

(AWERROES)

ABUL-WELİD MUHAMMED İBN AHMED

İBN MUHAMMED AL-ENDULİSİ

(520/1126-595/1198)

Terjime eden

Dr. Tahyr AŞYROW

AŞGABAT 2006

İBN RUŞD

Abul-Welid Muhammed ibn Ahmed ibn Muhammed al-Kurtuby el-Endulisi, Yslam dünýäsinde ýetişen iň uly Filosoflardan biridir. 520/1126 ýylynda Kurtubada (Cordoba) dogup, 9 Safer 595 ýylynda (11 Bytaraplyk 1198) Merakeşde 72 ýaşynda aradan çykydyr.

Dr. Tahyr AŞYROW

Rahman we Rahym bolan Allahyň ady bilen

Ýeke-täk we uly gadyrly fakyh, beýik orun (eýesi), alym, iň adalatly kazy Abul Welid Muhammed İbn Ahmed [İbn Muhammed İbn Ahmed İbn Ahmed] İbn Ruşd (Allah ondan razy bolsyn we oňa merhemet etsin) aýtdy:

**[BİRİNJİ BÖLÜM
ŞERİGAT WE PELSEPE/HİKMET
HAKYNDADA]**

[Şerigatda akly kyýasa we görnüşlerine nazar gerekli]

İndi; ähli öwgi sypatlary bilen Allah hamd bolsun, Onyň tämiz, saýlanan guly we resuly Muhammede salawat bolsun.

Bu sözden maksat; şeri (dini) nazar bilen pelsepä we mantyk (logika) ylymlaryna nazaryň Şerigata (dine) görä mubah¹, mahzur², ýa-da buýruklygyny derňemektir. [Eger buýruk bolsa] mendub³ şeklindemi, ýa-da wajyp şeklindemi (buýrulydyr?)

Biz [bu meselede] diýýäris: Pelsepäniň işi; bar bolanlara (mewjudat) nazar etmek we [barlyklaryň] Sanyga (Taňra) delalat taýdan olary derňemekden başga bir zat däl bolsa – ýaradylan bolmalary sebäpli [bar bolanlaryň bar edijä delalaty tarapyndan derňemegini] aýtmak isleýäris. Şüphesiz bar bolanlar; diňe onyň sungatyny bilmek şekli bilen Sanygy (bar edijini) delalat edip biler. Onyň sungatyny bilmek nähili uly kemal bolsa, Sanygy (Taňryny) bilmekte uly kemal bolar we Şerigat bar bolanlary derňemegi

¹ Mubah – dini taýdan hiç hili zyýany bolmadyk, amal edilmegi ýa-da terki mükellefiň öz erkinde bolan, oturmak, iýip-içmek, uklamak ýaly işler. «Mubah» sözi «halal» we «jaýyz» sözi bilen manydaşdyr.

² Gadagan edilenmi

³ Amal edilmegi islenýän işler we hereketler.

mendub kabul eden we bu meselede höweslendiren bolsa – bellidir; bu adyň [pelsepe adalgasynyň] yşarat eden meseläniň [bilinmegi] Şerigat taýdan wajyp ya-da mendubdyr.

Şüphesiz şerigat; bar bolanlary akly bilen syn bermäge we bu ýol bilen olaryň bilimini derňemäge çagyryandyr. Hakykatdan hem bu, Allah Tebäreke we Tagalanyň birden köp aýatynda aýdyň görülyändir. Şu aýatda aýdylyşy ýaly: “*Eý basyret (akly)*⁴ *eýeleri ybrat alyň*”⁵. Bu aýat, akly kyýasyň⁶ ýa-da hem akly, hem hukuky (şeri/dini) kyýasyň bilelikde ullanylmagynyň wajyplygyny [anyk şekilde] aýdyň görkezýär. We Allah Tagalanyň başga bir aýatdaky ýaly: “*Gökleriň we ýeriň melekutyna we Allahyň ýaradan zatlara ser salmazlarmy?*”⁷. Bu aýat, bütin bar bolanlara [ybrat] nazary bilen ser salyp nazar etmelerini höweslendiren bir nassdyr (aýatdyr).

We Allah Tagala habar berýär: Onyň bu ylym bilen aýratynlaşdyryp mertebelendiren kişilerden biri İbrahim (a.s.)dyr. Allah Tagala bildirýär: “*Biz, şeýle İbrahime gökleriň we ýeriň melekutyny görkezzeris*”⁸ we ýene Allah Tagala: “*Ser salmazlarmy*

⁴ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. Basyret sözi, Türk basiret, Rus pronosatelnost, dalnowidnost, prozorliwost, Türkemen düşgürlük, aňyjylyk, syzyjylyk, ýitilik, düşünelilik, pähimlilik, ötgürlük, üşüklilik, daşdan görüjülik, öňünden görüjülik manylaryna gelýär.

⁵ Haşr, 3.

⁶ Deňeşdirme, Kyýas – aýat we hadyslarda hökümi bolmadyk haýsy-da bolsa bir meseläni Kuranda we sünnetde bolan şer'i delile esaslanyp, höküm çykarmak.

⁷ Araf, 184.

⁸ Enam, 75.

*düýe; nähili ýaradylandyr? Göge, nähili galdyrylandyr?”*⁹ diýip höküm eder. We “*Olar, gökleriň we ýeriň ýaradylyşyny pikirlenerler*”¹⁰ diýýär. Bulardan – aýatlardan – başga-da sanap bolmajak aýat bardyr.

Şerigatyň bar bolanlara akyl [serişdesi] bilen nazar etmäni we derňemäni wajyp edýän we derňemedik ýagdaýymyzda; bilinenden bilinmeýäni çykarmakdan başga bir zat dälidiginiň anyklaşdygyna görä bu, ýa bir kyýasdyr ýa-da bir kyýas bilen ediler – **biziň bar bolanlara akly kyýas bilen nazar etmegimiz wajypdyr.**

Şerigatyň çagyryň we höweslendirýän bu nazar şekli; kyýas görnüşleriniň iň gowsy bilen edilen iň dogry nazar şekilligi mälimdir, bu, “burhan”¹¹ (delil) ady berilýär.

Şerigat: Allah Tagala we Onyň [başga] barlyklaryny burhan bilen bilmäni höweslendirýänligine görä we Allah Tebärek/Tagala we başga bar bolanlary burhan bilen bilmek isleyän kişiniň; birinji bilen burhan görnüşlerini we şertlerini, burhana esasly kyýasyň; **jedele (diýalektik)** bagly kyýasdan, **hitabete (roterik)** bagly kyýasdan we **mugalata (s sofistik)** esasly kyýasdan näme bilen tapawutlandyryldygyny bilmegi elbetde gaty gowy, hatda zerury bir ýagdaýdyr. Bu bolsa birinjilik bilen, esas kyýasyň näme bolanlygyny,

⁹ Gaşiye, 17.

¹⁰ Ali İmran, 191.

¹¹ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. Burhan sözi, Türk burhan, delil, arguman, Rus доказательство, argument, Türkemen delil, argument manylaryna gelýär.

näçe görnüşi barlygyny, haýsy kyýas, haýsynyň kyýas bolmanlygyny bilmän mümkin dälidir. Şol bir wagtyň özünde bu, birinjilik bilen kyýasy meýdana getiren bölümleri – esaslary we bularyň görnüşlerini – bilmän mümkin bolmaz.

Bu ýagdaýda Şerigata ynanyp onyň bar bolanlara nazar temasyndaky buýrugyny mysal edinen kişiniň; bulara nazardan öň nazar üçin; iş edýärkä gural näme bolsa ol ýagdaýdaky zatlary bilmegi wajypdyr. Nähili bir fykhyçy hökümleri çuňňur aňlamak buýrugyndan ähli görnüşleri bilen fykhy kyýaslary we bulardan kyýasy bolanlar bilen kyýasy bolmaýanlary bilip tapawutlandyrmagy hökmanydygy [hökümini] çykarýan bolsa; şonuň ýaly-da arif (bilýän) kişiniň hem bar bolanlara nazar buýrugyndan; akly kyýas we kyýasyň görnüşlerini bilmegi hökmany [hökümini] çykarmagy wajyp bolar. Hatda ol (arif) muňa has laýykdyr. Sebäbi fykhyçy, Allah Tagalanyň “Eý basyret eýeleri ybrat alyň”¹² buýrugyndan fykhy kyýasyň hökmanydygy hökmüni çykarýanlygyna görä; Allah arif kişiniň mundan akly kyýasy bilmek hökmanydygy hökmüni çykarmagy iň laýyk we has gowdyr.

Hiç bir adam akly kyýasa bu şekilden nazaryň ilki asyrda (asry saadet) bolmanlygy üçin bidatlygyny aýdyp bilmez. Hakykatda, fykhy kyýas we görnüşlerine nazar täri-de ilki asyrdan soňra meýdana getirilen ýagdaýda bidat şeklinde görülmeýändir. Akly

¹² Haşr, 3.

kyýasa bakmany-da [nazar] birmeñzeş görnüşde kabul etmegimiz hökmany bolar. Munuň [başga] sebäb[ler]i de bar, emma bäri ony hatyrlamynyň ýeri däl. Aslynda bu milletiň (Yslam ymmaty) köpüsi akly kyýasy kabul edýändirler, diňe Haşwiýýe taýpasyndan az bir topar [ony] kabul etmeyändir, onlara nasslar bilen deliller [çykarmak bilen garşy] goýlypdyr.

[Gadymlyryň kitaplaryndan elimizde bolanlardan mysallar bermegimiz gerekli]

Şerigat taýdan, fykhy kyýasa nazaryň hökmany bolşy ýaly, akly kyýasa we görnüşlerine-de nazaryň hökmanylygy anyklaşdygyna görä; bizden öň hiç kim akly kyýas we görnüşlerini derňemedik bolsa biziň ony birinjilik bilen derňemäge başlamagymyz wajyplygy we temanyň gowy şekilde bilinmegi üçin soňra gelenleriň öň geçenlerden kömege garaşmagy hökmanylygy anyklyk gazanan bolýandyr. Sebäbi bir kişiniň bu temada öz-özünden we ilki başdan hajat bolan her zady üstüne almagy kyn ýa-da mümkin däl. Muňa meñzeş bir kişiniň fykhy kyýas görnüşlerini bilmek üçin gerek bolan ähli zady [tapyp] çykarmagynyň kyn boluşy ýaly. Akly kyýasy bilmek muňa gaty mynasypdyr.

Eger bizden başgaly (musulmanlardan öňkiler) ony derňän bolsa ýöreýänimiz ýolda, **bizden öň geçenleriň (musluman bolmaýanlar) bu temada aýdanlaryndan kömek soramagymyz**

hökmanylygy üstümize wajyplygy aýandyr. Bu başgalyryň, dinde biziň bilen şarik bolmagy bilen bolmazlygy tapawutsyzdyr. Sebäbi, [gurban] kesmäge oňaly bir gural [pyçak] tapylsa, onyň bilen [gurban] kesmäniň sahyh (dogry) bolmagy üçin; bu guralyň biziň bilen meñzeş dini paýlaşýan we paýlaşmaýan kişä degişli bolmagyna ygtybar edilmez (şerti ýokdyr). Onda kesmek üçin hökmany şertler bolsyn. Biziň bilen şarik bolmaýanlar [sözi] bilen, Yslam milletinden öň bu tema nazar eden gadymy [millet]leri göz önünde tutýan.

Şeýle ýagdaýda we akly kyýaslar temasynda nazar etmek üçin hajat (hökmany) bolan ähli zady, gadymlyk iň gowy görnüşde derňänleri sebäpli, elimizi olaryň kitaplaryna uzadyp bu temada aýdanlaryna nazar etmegimizi zerur edýändir. Eger olaryň [aýdanlarynyň] hemmesi dogry bolsa, bulary kabul ederis. Eger olaryň [aýdanlarynda] dogry bolmaýan zatlar bar bolsa, bulara ünsi çekeris.

Bu nazar görnüşi bilen bagly [işlerimizi] gutarandan soň, bar bolanlary we sungatyň ony delalat eden meseleleri özi bilen derňäbiljegimiz gurallary ýanymyzda hasyl (bar) bolsa, - sungaty bilmeýän masnu (ýaradylany) bilmez, masnu (ýaradylany) bilmeýän-de Sanygy (Ýaradany) bilmez – ahyrsoň burhana bagly kyýaslar bilen, bilim gazanmak üçin peýdalanmagymyz tertip we nahw (tarz) üzere bar bolanlar derňemäge başlamagymyz hökmandyr.

[Barlyk üstüne derňemek zerury]

Bu-da aýandy; bu maksad[ymyz]; diňe bar bolanlary ýeke ýeke zygiderlilik bilen gözleglemek bilen we - taglym ylmylarynda aýdylşy ýaly – soňra geleniň öňde gidenden (täzeleriň könelerden) bu temada kömek soramagy (peýdananmagy) bilen orta çykyp biler. Hakykatdan hem biz, şu günlerde geometri fenniniň (sungatynyň), şeýle-de astronomi (heýet) bilimleri fenniniň (sungatynyň) bolmadygyny pikir etsek we bir kişi hem öz-özüne asman jisimlerinin şkilini, ölçeg mukdarlaryny we biri-birleri bilen bolan uzaklyklaryny ydrak etmek (aňlamak) islese; bu, onyň üçin mümkin bolmaz. Meselem, günüň ýer yüzünden beýikliginiň mukdaryny ýa-da başga ýyldyzlaryň mukdaryny bilmegi ýaly. Tebigat tarapyndan ynsanlaryň iň akyllysy bolsun. Eger wahiý ýa-da wahiýa meňzeş bir zat bile bolun. Hatda oňa diýilse, gün ýer yüzünden yüz elli – ýa-da [ýüz] altmyş – gat beýikdir, o, bu sözü, aýdanyň delilliginiň alamaty hasap eder. Hakykatda bu [mesele] burhan bilen astronomi (heýet) ylmynda takmyny kesgitlenipdir, bu ylmyň (astronomiýanyň) hünärmendi bolan kişi, ondan hiç şüphe etmez.

Bu temada Tälimler sungatyna meňzetjek bolmak [iň açyk mysal], şu fykyh usuly sungaty we fykyhyň özüdir. Bu temada [fykyhyň özüde] nazar (pikiri) uzak bir wagt içinde ýerine ýetirendir. Eger bu gün bir ynsan; öz-özüne – Magryp daşynda –

Yslam ülkeleriniň uly bir bölegindäki mezhepleriň tarapdarlarynyň aralarynda jeriýän eden (bolan) tersleşmelerdäki oňşyksyzlykly meseleler bilen bagly, orta atanlary bütün delillere eýe bolmak islese, ol kişi gülünmäge laýykdyr. Çünki bu, özüniň daşynda edilip gutarylan bir iş bolmak bilen bilelikde bir özi ony [ýerine ýetirmegi] mümkin däldir. Bu mesele öz-özünden ap aýdyň bir ýagdaýdyr. Diňe ylmy sungatlarda däl, şol bir wagtyň özüde amaly sungatlarda-da [ýagdaý] şeýledir. Çünki bir kişiniň bir özüniň orta çykaryp biläýjegi bir sungat ýokdyr. Sungatlaryň sungatyndaky bu, Hikmetdir (Pelsepedir) – nähili mümkin bolar?

[Gadymlaryň işlerinden peýdalanmak zerurylygy]

Bu [temanyň düýp manysy] şeýle bolanynda; bizden öň geçen ymmatlardan birinde burhan şertleriniň hökmanylygy tärde bar bolanlar bilen bir bagly nazar we syn ýazmaga (ytybar) duş gelsek, bu temada olaryň aýdanlary we kitaplarynda yazanlaryna bakyp syn ýazmagymyz üstümize wajypdyr. Bulardan [ýazan we aýdan zatларыndan] dogra muwafyk (laýyk) bolan tapylsa; ony kabul eder, munuň bilen şatlanar we özlerine munuň üçin minnetdarlyk bildireris. [Bulardan] dogra muwafyk (laýyk) bolmaýana gabat gelinse; oňa-da üns çekeris [başgalaryny] hem ondan ägä ederis we özlerini mundan mazur (üzürli) kabul ederis.

Bu [beýanlardan] belli bolýar, **köneleriň kitaplaryna bakyp syn bermek (nazar) Şerigat taýdan wajypdyr.** Çünki olaryň kitaplaryndaky ideallary we maksatlary; bizi Şerigatyň, özüne höweslendirmäge maksat we idealyň bir görnüşidir. Kim-de bu kitaplara bakyp syn bermäge [nazar] hünärmendi bolan kişä – ol kişi iki zady utgaşdyrypdyr. Birinjisi fytry (tebigy) zeka, şeri/dini adalat, ylmy we ahlagy mertebedir – olara bakyp syn bermekden gadagan etse; Şerigatyň halky Allany bilmäge çagyran gapydan ynsanlary yzyna öwürdigini bolar. Bu gapy; Allany dogry bilmäge erten nazar (bakys) gapysydyr. Bu hereket bolsa sowatsyzlygyň iň aşagy we Alladan uzaklaşmanyň soňky derejesidir.

[İslegleriniň özlere üstün gelenlere...]

Tebigatyndaky kemçilikden ýa-da tema nazaryny [we syn bermek usulyny] erbet tertiplänliginden, islegleriniň özüne üstün gelenliginden, özüniniň ol temany düşünmegini üpjün etjek bir mugallym tapmazlygyndan, bu sebäpleriň hemmesiniň bilelikde ýygnanmagyndan, ýa-da birden köp sebäpleriň birleşmegi netijesinde; akly bulaşan bir kişi bu tema [pelsepä] bakyp [syn berendigi] üçin akly bulaşan bolsa, ýa-da bir fanat [şol sebäpli-de] bulaşan bolsa, bu; oňa bakyp [syn bermäge] hünärmentleri mundan päsgellemegimizi gerekdirmez. Çünki bu sebäpli ol [kişä] işlen

zyýan; zaty (öz-özünden) däl, arazy¹³ ýagdaýda ilişendir. Öz-özünden we tebigy taýdan peýdaly zadyň, arazy ýagdaýda mewjut (bar bolan) bir zyýany netijesinden taşlanmagy hökman däl. Munuň üçin Aseýhissalatu wesselam; dogany içgeçme bolan kişä, oňa bal içmegini buýrup-da, balyň içgeçmäni has köpeltmegi netijesinde bolsa özüne arz-şikaýet eden kişä “Allah dogry aýdar, seniň doganyň garny ýalan aýdar” diýipdir.

Hatda biz aýdýarys: Halkyň rezil (yönekey) toparyndan bir bölümüniň bu temalara [pelsepä] nazary sebäpli ýoldan çykandyklarynyň çen edilmegi netijesinde, käbir kişileriň pelsepe/hikmet kitaplaryna nazary gadagan etmekleri; bir jemgyýetiň [suw içende] suw bogazynda galyp (döwgünip) ölmegi sebäpli suwsan kişä datly we sowuk suwy içmegi päsgellän kişiniň [özünü alyp barşy] ýalydyr. Çünki suw [içýärkä] suwuň bogazda galmagy (döwgünmegi) netijesinde ölmek arzy bir ýagdaýdyr, suwsuzlykdan ölmek bolsa zaty (asly) we zerury bir ýagdaýdyr.

Bu sungata (ylma) aryz bolan ýagdaý, başga sungatlara-da aryz bolan bir ýagdaýdyr. Näçe fykyhçy bardyr; fykyh onuň takwasynyň azalmagyna we dünýä [işlerine] bogulmagyna sebäp bolandyr. Hatda şahsy, özi sungatlary amaly mertebe hökmany bolan ýagdaýda, fykyhçylaryň ençemesiniň şeýle bolandygyny görýäris. Bu ýagdaýda

¹³ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. Arzy sözi, Türk arızı, Rus акциденция, Türkemen ‘tötänden bolup geçýän ýagdaý’ manylaryna gelýär.

ylım meretebe hökman bolýan sungata aryz bolan zatlaryň, amaly meretebe hökman bolýan sungata-da aryz bolmagy ýat görülmez.

[Hakykat hakykata ters gelmez, tersine hakykat hakykata gabat geler we oňa şaýatlyk eder]

Bütün bular anyklyk [gazandygyna] görä [aýdarys:] Musulmanlar toplımy bolan biziň bu ylahy Şerigatımyzyň haklygyna we Onyň Allah Azze/Jelle we onuň ýaradanlaryny bilmekden ybarat bolan bagtlylyga üns çekip çagyranımyza ynanýarys. Çünki bu [ylım] her musulmanyň ýanynda öz tebigatynyň, ýaradylyşynyň hökmany gören tasdyk ýoly bilen karar berendir. Sebäbi ynsanlar, tasdyk temasynda tapawutly tebigatlara eýedirler. Kim burhan bilen tasdyk eder, kimi bolsa burhan eýeleriniň burhany bilen tasdyklanyny, jedelçi (dialektik) sözler bilen tasdyk eder. Çünki onuň tebigatynda mundan has köp [başarnyk] ýokdyr. Kimde hitaby (reoterik) sözler bilen tasdyk eder. Burhan eýeleriniň burhana bagly sözler bilen tasdyk edişi ýaly.

[Munuň sebäbi] şudyr: Biziň bu ylahy Şerigatımyz, ynsanlary bu üç ýol bilen [tasdyk] çagyrmagy netijesinde ynsanlaryň munuň bilen [üç ýol] tasdygy ýaýrandyr. Ýöne kesirliگی üçin dili bilen inkar eden ýa-da öz-özünden habarsyzlygy üçin, Allah çagyryan ýollaryň [özünüň] ýanynda hakykaylaşmaýan kişiler mustesnadyr (daşyndadyr).

Munuň üçin Aleýhissalatu wesselam, gyzyla we gara pygamber iberilmek bilen temaýuz edendir (saýlanandyr). Ýagny Onyň Şerigaty Allah çagyryan ýollaryň [hemmesini] içine alýandyr. Bu, Allah Tagalanyň şu aýatynda aç-açandyr: “Rabbiniň ýoluna hikmet we gowy nesihat bilen çagyry. We olar bilen in gowy bolan bilen çekiş”¹⁴.

Bu Şerigatyň haklygyna we hakky bilmäne iberen nazaryna we syn berdirmäne çagyrdygyna görä; biz musulmanlar toplımy anyk bilýäris: **Burhany nazar, şerigatyň getirenlerine [hakykata] ters gelmez, tersine [hakykat hakykata] gabat geler we onyň peýdasyna şaýatlyk eder.**

¹⁴ Nahl, 125.

[İKİNCİ BÖLÜM TEWİLİN HÖKÜMLERİ]

[Tewil: manysy we mynasybeti]

Bu beýle bolansoň, burhana [bagly] nazar; haýsydyr bir bar bolan üçin, haýsydyr bir bilim görnüşini görkezse, bu bar bolan, ýa şerigat tarapyndan taryplanan, ýa-da ol barada [şerigatda] dymman we bir zat aýdan däldir. Eger ol bar bolan, [şerigatda] hakynda dymmaýan bir zat bolsa; bu ýagdaýda bir tearuz (gapma-garşylyk) bolmaz. Bu, fykhçynyň hukuky (şeri/dini) kyýas ýolu bilen orta goýan, (hakynda) dymmaýan hökümler derejesindedir.

Eger Şerigat, ol [barada] söz açan bolsa; aýdylanyň zahyry¹⁵; ýa ol temada burhanyň görkezendigine [netijä] muwafyk (laýyk) ýa-da muhalyf (ters) boljakdyr. Eger laýyk bolsa; bu ýerde aýdyljak söz ýokdyr. Eger ters bolsa; bu ýerde onyň tewili¹⁶ derňeler. Tewiliň manysy; bir zady – meñzeşi, sebäbi, netijesi ýa-da birlikde bolan, ýa-da mejazy (göçme manyly) söz görnüşiniň kesgitlemesinde hasap edilen başga zatlardan bir başgasy bilen atlandyрма ýaly arap dilinde adat bolan kadany ihlal etmän (bozman) -, sözüň delalatyny, hakyky

¹⁵ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. Zahyry sözi, Türk zahiri, Rus wneşniý, Türkmen daş, daşky, ýüzleý, daşarky, daşyndan görünyän, daş görnüşinden manylaryna gelýär.

¹⁶ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. Tewil sözi, Türk tewil, Rus kommentariý, tolkawaniýe, razýasneniýe, Türkmen düşündirme, düşündiriş manylaryna gelýär.

delalatyndan aýryp mejazy delalatyna ertmekdir. Fykhçy hukuky (şeri/dini) hökümleriň köpüsünde şeýle edenligine görä, burhan ylmyna eýe bolan kişiniň şeýle etmegi has hem dogrydyr. Çünki fykhçynyň ýanynda diňe zanny (çak) kyýas bardyr, aryfyň ýanynda bolsa ýakyny (anyk) kyýas bardyr.

Biz, hökman diýýäris: **burhanyny görkezip Şerigatyň zahyrynyň [oňa] ters gelen her netijede, arap diliniň tewil kadalary boýunça Şerigatyň zahyry tewil kabul eder. Şol esasan hiç bir musulman şüphe etmez we hiç bir mümin hem şüphe etmez.** Bu manyny tejribe eden we derňäp gören, makul (akly bolan) bilen menkul¹⁷ (nakly bolan)y birleştirýän bu maksada iten kişiler üçin bu ýakynyň atrykmaçlygyny [bilinmelidir]. Hatda biz aýdarys: **Şerigat tarapyndan aýdylan bolup-da zahyry, burhanyň görkezen zada ters bolan hiçbir söz ýokdyr; Şerigatyň gowy syn berildiği we başga bölümleri derňeldigi wagty, Şerigatyň sözleri arasynda, zahyry bilen ol tewili goldajak ýa-da onyň peýdasyna takmynan şaýatlyk etjek bir zat tapylmasyn.** Bu manyda, **şerigatyň sözleriniň tutuşlygyna zahyryna baglanmazlygy we tewil ýoly bilen şerigatyň zahyryndan bütinleý daşyna çykylmazlygy hökmanlygy hususynda musulmanlar ijma edenler, ýöne [aýatlardan] haýsynyň**

¹⁷ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. Menkul sözi, Türk menkul, nakyl edilen, terjüme edilen, Rus peredawaýemyý, Türkmen geçirilen, aýdylan manylaryna gelýär. Menkul adalga manysy, Allah Tagalanyň tarapyndan indirilen Kuran Kerimi içine alýandyr.

tewil edilip haýsynyň [tewil] edilmejeği barasynda yhtylafa (düşünişmezlige) düşüpdirlir. Meselem Eşarylar istiwa aýatyny we nuzul hadysyny tewil edýärkäler, Hanbeliler bulary zahyryna baglarlar. Şerigatda zahyryň we batynyň¹⁸ orta çykmagynyň sebäbi; tasdyk hususynda ynsanlaryň pikirleriniň (nazar) aýry we tebigatynyň tapawutly bolmagydyr. Şerigatda biri-biri bilen mutearyza (gapmagarşy) ýaly [görüňän] zahyry [many]laryň orta çykmagynyň sebäbi bolsa, ylymda ygtyýarlylyk eýesi bolanlaryň ikisi [zahyr bilen batyn] arasynda birleşdiriji bir tewil etmeleri hususynda duýdurylmalarydyr. Hakykatdan hem Allah Tagalanyň bu sözünde bu mana ýşarat bardyr: “Saňa kitaby indiren Oldyr. Onyň käbir aýatlary muhkemdir (...)”¹⁹ We ylymda çuňňurlaşanlar”²⁰.

[Nazary meselelerde ijma yok]

Bir adam diýse: Şerigatda käbir zatlar bardyr, **Muslumanlary zahyryna baglamak, käbir zatlar hem bardyr, olary tewil etmek hususynda ijma edendirler.** Başga käbir zatlar hem bardyr, onda düşünişmezlige düşendirler. Muslumanlaryň zahyry hakynda ijma eden zatlarynyň tewili hususynda ýa-da tewilinde ijma edenleri

¹⁸ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. Batyny sözi, Türk batini, Rus wnutrenniý, Türkemen içki, içerki, düýp, asyl manylaryna gelýär.

¹⁹ “Bulary, kitabyň esasysyr. Başga bir bölümi müteşabihlerdir. İne kalplarynda ergilik bolanlar, pitne çykarmak we tewiline meýil etmek üçin müteşabih aýatlaryň izine düşerler. Hakykatda Onun tewilini diňe Allah biler”.

²⁰ Ali-Ymran, 7.

zadyň zahyryna baglanmagy hususynda burhanyň täsiri jaýyz²¹ bolarmy? Biz diýýäris: Eger ijma, ýakyny (anyk) bir ýol bilen [aýdyň] hakykylaşan bolsa, (tewil) dogry bolmaz. Emma ijma, zanny (çak) bilen bolsa [tewil] dogry bolar. Munuň üçin Nazar [Kelam] ymamlaryndan Abu Hamid [al-Gazaly] we Abul-Mealy [el-Juweýni] bilen başgalary diýipdirler: Munuň ýaly zatlaryň tewili hususynda ijmany ýaran (bozan) hökmany tekfir edilmez.

Amaly temalarda bolşy ýaly, nazary temalarda ijmanyň, ýakyny (anyk) ýol bilen hakykylaşmanlygy aňlaşylýandyr. Sebäbi haýsy asyrda haýsydyr bir meselede ijma; diňe ol asyr biziň tarapymyzdan mahdut (çäkli) bolsa we ýene ol asyrda bolan bütün ylym adamlary biziň tarapymyzdan bilinse – şahsiýetlerin we [olaryň] sanlarynyň bilinmegini - we ol meselede haýsydyr bir garaýyşlary tewatur²² ýoly bilen bize getirilip bilinse, mümkin bolar. Munuň ýanynda şol wagtda bar bolan bütün ylym adamlarynyň, şerigatda zahyr we batyn diýip bir zat bolmanlygy we her meseledäki ylymyň hiç kimden gizlenmezligi hökmanylygy we şerigaty bilmek hususynda bütün adamlaryň yolunyň (usulynyň) bir bolanlygy

²¹ Jaýyz (ja:iz) – dürs, mümkin, edilmegi sahyh we mubah bolan haýsy-da bolsa bir amal. «Jaýyz» sözi «halal» we «mubah» sözi bilen manydaşdyr.

²² Tewatur sözü, biri-biriniň izinden gelmek, kesilmän dowam etmek manylaryna gelýär. Sözüň adalgasy, ýalan aýtmaklary akyl taýdan mümkin bolmadyk köp sanly köplügiň bir habary biri-biri izinden habar bermek bilen geçirmekde/nakletmekde birleşdiklerine diýler.

[hususy hakynda] birleşendikleri biziň tarapymyzdan dogrylanmalydyr.

Ilki asyrdakyň [ylym adamlaryň] köpüsi şerigatyň bir zahyr, bir-de batyny barlygyny, ylym synpyna degişli bolmaýanlaryň we aňlap biljek güýçde bolmaýanlaryň şerigatyň batynyny bilmekleri gereksizligi garaýyşyndalygy habar berilipdir. Meselem, Buharynyň, Hz. Aly (r.a.)dan rowaýat eden şu sözi bardyr: “Adamlara bilýänleri şekil aňladyň, Allah we Resulynyň ýalanlanmagynymy isleýärsiňiz?” we muňa meňzeş selefden bir jemagatdan rowaýat edilen [habarlar] ýaly. Beýle bolsa nazary meselelerden haýsydyr bir meselä degişli bize habar berlen bir ijma barlygyny, pikir etmek nähili mümkin bolar? Hakykatda biz, şerigatda, her asyrdaky hakykatyny bütün adamlaryň bilmegi gereksiz käbir zatlaryň barlygyny kabul eden bir topar ylym adamlarynyň barlygyny hakykatdan hem bilýäris.

Bu husus, amaly temadakylynyň bütinleý tersidir. Çünki bütün adamlar, amaly temalardaky ijmanyň her kime deň derejede beýan edilmegi garaýyşyndadyr. Bu ylymlarda ijmanyň gazanylmagy üçin, meseläniň ýaýran we ol temada bize bir muhalefetiň habar berilmänligi bilen çäkleniler. Amaly temalarda ijmanyň gazanylmagy üçin bu ýeterlikdir. Ýöne ylmy (nazary) temalarda ýagdaý munuň tersinedir.

[Gazalynyň pelsepeçileri tekfiri meselesine nazar]

Diýseň: Bu temada ijmanyň pikir edilmeyänligi üçin, tewil hususynda ijmanyň ýarylmagy (bozulmagy) tekfiri gerek görmeýänligine görä, Abu Nasr [el-Faraby] we İbn Sina ýaly Yslam milletinden bolan filosoflar hakynda näme diýersiň? Sebäbi Abu Hamid, “*Tehafut*” diýip tanalýan kitabynda üç meselede ol ikisiniň tekfirine hökmany höküm beripdir. [Bu üç mesele] älemiň kydemi²³, Allah Tagalanyň jüziýaty²⁴ bilmeýänligi – Ol, munezzehdir (bundan uzakdyr) – we jesedleriň haşry (dirilmegi), ölerden soňra direlmäniň (mead) ýagdaýlary temasynda gelen [aýatlaryň] tewilidir.

Biz diýýäris: Onuň [Gazaly] bu temada aýdanlaryndan ýüze çykan şeýledir; bu hususda ol ikisini tekfir etmegi aýgytly däldir. Sebäbi ol [Gazaly] “*et-Tefrika*” adly eserinde, ijmany ýarmak (bozmak) netijesinden tekfir etmäniň bir ähtimaldygyny [şeklinde] bildiripdir.

Beýlekileri bir gyra goýalyň, “Selef-i Salyhynyň köpüsinden rowaýat edilişine görä munuň ýaly temalarda ijmanyň hakyklaşmagy mümkin däldir” sözümeňden beýän tapýar; bu temalarda diňe tewil synpyna – bular ylymda çuňňurlaşanlardyr – beýan edip boljak düşündirişler (ýorumlar) bardyr. Çünki biziň

²³ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. Kydem sözi, Türk kıdem, Rus вечность, Türkmen “ilkibaştan bar bolan” manylaryna gelýär.

²⁴ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. Jüziýat ýa-da jüz sözi, Türk cüziyyat, jüz, Rus единичности, частичное, единичное, Türkmen tek-tyk manylaryna gelýär.

saýlanymyz [görüş, bu aýatdaký] “Ylymda çuňňurlaşanlar” [sözü üstünde] durmakdyr. Sebäbi ylym synpy, tewili bilmesedi, bu ýagdaýda olaryň ýanynda bildirilene yman etmäni hökman eden we ylym synpy bolmaýanlarda bar bolmaýan tasdyk aýratynlygy bolmazdy. Çünki olary, Allah Tagala “Oña ynanarlar” diýip sypatlandyrypdyr. Bu bolsa, burhan taýdan [hakyky] bir ymana baglanyp biler, ol hem diňe tewili bilmek bilen bolar. Sebäbi müminlerden ylym synpy bolmaýanlar-da oña ymana ehildirler. Ýöne [bularyň ymany] burhan taýdan [hakyky] yman däldir. Eger Allah Tagalanyň ylym adamlary onuň bilen sypatlandyrdygy bu yman, olara aýratynlyk [has] bolsa, munuň burhan ýoly bilen bolmagy gerekli bolar. Eger [bu yman] burhan ýoly bilen bolsa; bu-da diňe tewili bilmek [ylym] bilen mümkin bolar. Çünki Allah Azze we Jelle onuň dogry bolan bir tewili barlygyny habar beripdir, ýöne dogry hakynda burhan bolar. Munuň şeýle boluşyna görä, Allah Tagalanyň ylym adamlaryna bagyşlan tewiller hususynda mustefyz bir ijmanyň dogrylanmagy mümkin bolmaz. Ynsaply kişiniň ýanynda bu husus öz-özünden bellidir.

[Pelsepeçiler, Allah jüziýaty bilmez diýmeýärler]

Bütün bulara [esaslanyp] Meşşaýy filosoflara, baglaşdyrylan (nisbet edilen) we olaryň şan-şöhraty uly mukaddes bolanyň asly jüziýaty bilmeýänligini aýtdanlary hususynda Abu Hamidyň

ýalňyşanlygyny [garaýyşyny] kabul edýäris. Tersine olar; Allah Tagalanyň jüziýaty, biziň ylmymyz jynsyndan bolmaýan bir ylym bilen bilýänligini [garaýyşyny] aýdarlar. Çünki biziň [jüziýaty] bilmegimiz, özü bilen bilinen zat tarapyndan kesgitlenenidir (maluldyr). Munuň netijesinde ol [özü bilen bilinen zat] hadys bolmak bilen ol hem [biziň bilimimiz] hadys bolup, onuň üýtgemegi bilen ol hem üýtgeýändir. Allah Tagalanyň, barlygy bilmegi [barlyk ylymy] bolsa munuň mukabyldyr (tersinedir). Çünki ol [Taňrynyň ylymy], bar bolanyň özi bolan bilineniň kesgitleýjisidir, [bar bolmanyň illetidir/sebäbidir]. Bu iki ylmy biri-birine meňzedýänler, garşylyklaryň özleri bilen, aýratynlyklaryny meňzeş eden bolarlar bu, sowatsyzlygyň soňky nokadydyr (maksadydyr).

Ylym ady (sözi), hadys ylym we gadym ylym üçin aýdylanda; bu diňe atda şariklik bilen aýdylýandyr (ulanylýandyr). Hakykatdan hem mutekabyl (garşylyk) bolan atlardan (sözler) birnäçesi üçin şeýle diýler (ulanylar). Meselem hem kiçi hem-de uly zada “al-Jelil”; hem aýdyňlyk hem-de garaňkylyga “as-Sarym” diýlen ýaly. Munuň üçin meýdanda, günümüzdeki kelimjylardan käbirleriniň tewehhum (wehim) edişi ýaly her iki ylmy [garşylyklaryň ylymy] içine alýan bir kesgitleme ýokdyr.

Biz bu meselä deňişli bir söz (risale) aýyrdyk, muňa dostlarymyzdan bir topary gönükdirdi. Meşşaýylaryň (Peripotosçylaryň) Allah Subhanehunýň jüzileri gadym bir ylym bilen

bilmeyänligini aýdandyklary nähili wehim (guman) edilip biler? Emma olar, sadyk (dogry) düşüň, geljek zamanda meýdana geljek jüzi [wakalar bilen] degişli duýduryşlar içine alýandygy baradaky garaýyşyny kabul edýärdiler. We bu duýdurjy ylmyň, her zady edare eden we her zada häkim bolan ezeli ylym tarapyndan adamda ýatyrka meýdana gelýändigini aýdalar.

Ýene olar; Allah Tagalanyň diňe jüzileri däl, hatda küllileride²⁵ biziň bilişimiz ýaly bilmeyändigini [garaýyşy] aýdýandyrlar. Çünki biziň tarapymyzdan bilinýän külliler, meňzeş şekilde bar bolanyň tabigaty tarapyndan anyklanandyr. [onuň tabigaty bilen maluldyrlar]. Ol temada [Allahyň ylmy temasynda] bolsa ýagdaý munuň tersinedir. İne bu sebäpli burhan, [Allah Tagalanyň ylmynyň] külli ýa-da juzi diýlip sypatlandyrmakdan munezzehligi (uzaklygy) netijesine äkidendir. Şeýle bolsa, bu meselede, aňlaşmazlyk etmäniň manysy ýokdyr. Ýagny olaryň [meşşäýy filosoflaryň] tekfir edilip edilmezligidir.

[Älemiň kydeminde, aňlaşmazlyk atlandyrmada]

Älemiň **kydem** ýa-da **hadys** bolmagy meselesine gelinse; maňa görä Eşary kelimjylar bilen köne filosoflar arasyndaky aňlaşmazlyk atlandyrmadaky aňlaşmazlyga rajydyr (dönýändir). Könelerden

²⁵ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. Külli sözi, Türk külli, Rus целокупный, Türkemen külli manylaryna gelýär.

aýratyn bir toparyna görä şeýledir. Şeýle; olar [köne filosoflar], meýdanda üç synptan bar bolanlar bolandygynda birleşipdirler. İki tarap [gadym we hadys] we bu iki tarapyň arasynda [galan] orta. Bular bu iki tarapyň atlandyrylmagynda birleşip, ortada [galan hususynda] bolsa aňlaşmazlyk edipdirler.

İndi birinji tarap: [Hadys] özünden başga bir zat [serişdesi] bilen [maddy] we özünden başga bir zat netijesi (fail sebäp) – fail sebäp we maddadan – bar edilen bir mewjuddyr (bardyr). Bu zatdan – ol zadyň bar bolmagyndan– öň hem wagt geçipdir. Bu; döreyişi duýgy ýoly bilen düşünilen jisimleriň ýagdaýydyr. Meselem suwuň, howanyň, topragyň, janlynyň, ösümligiň we başgalaryň döreyişi ýaly. Bu görnüşli bar bolanlara muhdes (soňradan meýdana gelen) ady berilmeginde köneler [filosoflar] bilen Eşarylaryň hemmesi birleşipdirler.

Muňa mukabyly bolan tarapa [Gadym] gelinse, bu, özünden bir zat [serişdesi] bilen [maddy] we özünden bir zat netijesi [fail sebeb] bolmadyk bolan [aýratynda] ondan öň bir wagtyň geçmedigi mewjuddyr (bardyr). Her iki toparda [filosoflar we Eşari kelimjylar] hemmesi bu [barlyga] gadym diýilmegi hakynda ittifak edipdirler (birleşipdirler). Bu muwjut (bar bolan); burhan bilen düşünilen külliniň faili, ijad (bar) ediji we goraýany bolan Allah Tebäreke we Tagaladyr. Onyň şan-şöhraty uly we subhanehu (uzakdyr/munezzehdir).

Bu iki tarapyň arasynda ýer alan mewjud (bar bolan) görnüşine gelinse; bu, [özünden başga] bir zat [serişdesi] bilen [maddy] bolmaýan we özünden öň bir wagt geçmeýän mewjuddyr (bar bolandyr). Ýöne ol [özünden başga] bir zat netijesi – fail (sebäp) - bar bolypdyr bu, [bütini bilen] älemiň özidir.

Olaryň [kelamjylar we filosoflar] hemmesi, älem üçin bu üç aýratynlygyň barlygy hususynda pikirdeşdirler. Sebäbi kelamjylar, ondan (älem) öň wagtyň geçmänligini kabul ederler ýa-da muny kabul etmek lazyn bolarlar (mejburiýetinde galarlar). Çünki olaryň ýanynda [olara görä] zaman; hereket we jisimlere bitişik bolan (aýrylmaýan) bir zatdyr. Aýratynda olar, geljek zamanyň soňly bolmanlygy hususynda köneler [filosoflar] bilen muttefikdirler (bir pikirdedirler). Geljekdäki bar boluş hem şeýledir. Diňe geçen zaman we geçen bar boluş hususynda (olardan) yhtylaf edýärler (aýrylarlar). Kelamjylar, [geçen zamanyň we bar bolşyň] soňlydygyny [garaýyşyny] kabul edýärler bu, Eflatun we taraptarlarynyň mezhebi [garaýyşy]dyr. Aristoteles we onuň topary bolsa, [önki bar bolan we döwürüň] geljekdäki ýaly soňly bolmanlygy garaýşyndadyrlar.

Bu ahyrky bar bolşyň ýagdaýy has beýandyr (açykdyr). Çünki ol, hakyky barlygyň [hadyş] bar bolşy bilen, gadym (öňsiz bolma) meňzeşligini [soňradan bolma] meňzeşligine, galib edenler oňa gadym adyny beripdirler. Onda bolan; muhdes (soňradan bolma)

meňzeşligini, gadym (öňsiz bolma) meňzeşligine galib edenler bolsa muña, muhdes (soňradan bolma), adyny beripdirler. Hakykatda bolsa ol, ne hakyky manyda muhdes (soňradan bolma), ne-de hakyky manyda gadym (öňsiz bolma)dyr. Çünki hakyky manyda muhdes (soňradan bolma), zerury ýagdaýda fasyd edijidir (bozyjydyr). Hakyky manyda gadymyň (öňsiz bolmanyň) bolsa illeti (sebäbi) ýokdyr. Olardan kimi-de muña ezeli muhdes (soňradan bolma) adyny beripdirler bu(lar) Eflatun we taraptarlarydyr. Çünki olara görä wagt; geçen [sebäpli] soňlydyr.

Ol ýagdaýda älem barasyndaky mezhepler (garaýyşlar), biri-birinden bütinleý daş däl, **bir bölümi tekfir edilsin-de, bir bölümi tekfir edilmesin.** Şeýle bolan [tekfir edilip edilmeyän] garaýyşlaryň biri-birinden soň dereje daş bolmagy hökmanydyr. Diýmek isleýänim: [Bu garaýyşlar] biri-birine mutekabile (garşyt) bolmalydyrlar. Kelemjylaryň çak edişi ýaly, ýagny älem temasynda hudus we gadym adynyň (sözünüň) bütini bilen biri-biriniň mutekabile (garşydy) bolmagy mejburdyr. Hakykatda ýagdaýyň şeýle bolmanlygy aýdanlarymyzdan beýan tapandyr.

**[Kelamjylar, şerigatyň zahyryna däl,
tersine tewile ugrukandyrlar]**

Bütün bularyň ýanynda, älem temasyndaky bu garaýyşlar şerigatyň zahyryna hem bütinleý laýyk däl. Ýöne şerigatyň zahyry

derňeljek bolsa; älemiň ijad (bar) edilmegi hususyndaky habarlar bilen bagly gelen aýatlardan beýan tapýar; [älemiň] süreti (forumy) hakykatdan muhdes (soňradan bolma)dyr. We bar bolşyň özi hem wagtda iki tarapdan (geçen-geljek) dowamlydyr. Yagny üznüksizdir. Ýagny; Allah Tagalanyň “*Gökleri we ýeri alty günde ýaradan Oldyr. We Onuň Arşy suwýň üstüindedi*”²⁶ aýatynyň zahyry; bu [älemiň] bar boluş[yn]dan öň bir bar bolşy hökmany bolar, bu, Arş(yň) we suw[yň] bar bolşy]dyr. We ýene [bu aýatyň zahyry] bu wagtdan öň bir wagty[n] bar bolşyny] gerekli bolýar. Ýagny pelegiň hereketiniň sanyndan ybarat bolan bu bar bolşyň suretine (formuna) bitişik (bilelikde) bolan [wagt]ydyr. Allah Tagalanyň; “Ol gün ýer başga bir ýer bilen çalşylar. Gökler-de”²⁷ aýatynyň zahyry; [älemiň] bu bar bolşyndan soňra ikinji bir bar bolşy gerekli bolýar. We Allah Tagalanyň, “Soňra asmana yöneldi ol, duman ýagdaýda”²⁸ aýatynyň zahyry hem, gökleriň bir [başga] zatdan ýaradylan bolmagyny gerekli bolýar.

Beýle bolsa kelimjylar, älem temasyndaky sözlerinde şerigatyň zahyryna-da uýýan dälidirler. Tersine tewile [ýönelendirler]. Çünki şerigatda, Allah Tagalanyň adem (ýalňyz ýoklyk) bilen bilelikde bar bolandygyny [görkezen bir aýat] ýokdyr. We bu temada ebedi bir metin (aýat) hem tapylmaz. Beýle bolsa kelimjylaryň bu aýaty

²⁶ Hud, 7.

²⁷ Ybrahym, 48.

²⁸ Fussilet, 11.

tewilleri [dogrysynda] ijmanyň hakykatlaşandygy nähili tasawwur (pikir) edilip biliner? Biziň şerigatdan [habar berlen] älemiň bar bolşy [hususynda] aýdanymyz zahyr[y garaýyşlar]y filosoflardan bir topar hem aýdypdyrlar.

[Alymlaryň ýalňyşy bagyşlanar, olardan galanlaryňky apaçyk günä]

Şeýle görünýär: Bu [ýönekey] meseleleriň tewilinde yhtylafa (aňlaşmazlyga) düşenler; ýa dogry edip mukafat (sylag) gazanypdyrlar ýa-da ýalňyş edip mazur (özürli) kabul edilipdirler. Sebäbi bir zadyň, nefisde (ruhda/zihinde) ýer eden bir delile esaslanmak bilen tasdyky (oňaylanmagy) ihtiýary (meýletin) bir zat däl, zerurdyr (mejburdyr). Aýtmak isleýänim: biziň ony dogrylap dogrylamazlyk temasynda – aýaga turup turmazlyk [temasyndaky] ýaly – bir alternatiwamyz ýokdyr. Teklibiň [borçlylygyň] şerti, ihtiýar (meýletin) bolandygyna görä; aryz bolan bir şüphe sebäbi bilen ýalňyşy tasdyk (dogrylama) – ylym adamy tarapyndan edilse – mazur (özürli) görler. Çünki bu hususda Aleýhisselam: “*Häkim ijihad eder-de isabet ederse (dogry çykarsa) oňa iki mukafat (sylag) bardyr. Ýalňyssa bir mukafat (sylag) bardyr*” diýip habar beripdir. Barlygyň şeýleligine ýa-da şeýle dälligine höküm eden kişiden has uly haýsy häkim bardyr? Bu häkimler; Allahyň tewil [ygtyýarlygyny] özlere tahsys eden alymlardyr. Şerigat taýdan üstünde durulmaýan

bu hata (ýalňyşy); diňe şerigatyň özlerine nazary [syn bermegi] emir eden temalarda, kyn zatlara görenleri (pikirlendikleri) wagty alymlaryň düşenleri hatadyr.

Emma ynsanlardan bu synpyň daşynda galanlaryň düşen ýalňyşyna gelinende, isle nazary (teorik), isle amaly (pratik) temalarda bolsun, bu diňe günädir. Nähili sünnet bilmeýän häkim, höküm berende ýalňyşanda mazur (özürli) hasap edilmez, şonyň ýaly hem höküm bermek şertlerine eýe bolmaýan kişi-de bar bolanlara deňişli höküm beren ýagdaýynda mazur (özürli) hasap edilmez. Ol; ýa günäkärdir ýa-da kapyrdyr. Nähili halal we haram temasynda höküm berjek kişide [häkim] ijihad sebäpleri (şertleri) – bular, usul bilimi we kyýas ýoly bilen bu usuldan höküm bermek (istinbat) bilimidir – bolmagy hökmany bolsa, bar bolanlar hakynda höküm berjek kişi-de bularyň bolmagy has köp hökmanydyr. Ýagny ol, akly esaslary we bu esaslardan netije çykarmak ýollaryny bilmelidir.

**[Şerigatyň esaslarynda ýalňyş
ötünçli/üzürli/mazur görülmez]**

Jemlejek bolsak; şerigatda ýalňyş iki bölekdir:

Ýa nazar synpyndan bolan kişiniň, ýalňyşa düşen ol zatda mazur (özürli) hasap edilendigi [görnüşden] bir ýalňyşdyr. Şonuň ýaly hem ussat bir lukmanyň lukmanlyk sungatynda ýalňyşan ýagdaýynda mazur (özürli) hasap edilişi ýaly we ussat bir häkimiň

(filosofiň) hökmünde ýalňyşmagy ýaly. Emma bu temalaryň hünärmendi bolmaýanlar [ol temada ýalňyş etjek bolsalar] mazur (özürli) görülmezler.

Ýa-da [başga bir ýalňyş görnüşi-de ynsanlardan] hiç kimiň mazur (özürli) hasaplamajagy ýalňyşdyr. Tersine şerigatyň esaslarynda [ýalňyş] ýüze çykça bu, küfrdir. Esasy bolmaýan hususlarda [ýalňyş] ýüze çykça bu, bidatdyr. Bu görnüş ýalňyş; her dürli delil [getirme] usullary bilen bilinip bolýan temalardaky ýalňyşdyr. Bu babatdan ol zadyň bilinmegi hemmeler üçin mümkin bolar. Bu, Allah Tebäreke we Tagala, pygamberleri, ahyret bagtyýarlygyny we uhrewy betbagtlygy ykrar etmek ýalydyr.

Ýangy: ynsanlardan hiç kimiň bilmek bilen mukellif (borçly) bolmalary babatyndan tasdyk etmekden tejrid edilmejeği (soýutlanamajagy) şu üç görnüş deliliň – hitaby (retorik), jedeli (diýalektik) we burhany (argument) delil – göz önünde tutýan bu üç esasa gelinende; munuň ýaly zatlary iňkär eden – eger [iňkär eden] zady, şerigatyň esaslaryndan biri bolsa – kalby bilen däl dili bilen tutanýerlilik ýa-da olaryň delilini ele geçirmekden gapyl bolanlygy üçin kapyrdyr. Hakykatda ol, eger burhan synpyndan bolsa, bu esaslary burhan ýoly bilen tasdyk edip bilmegi üçin oňa ýol açylýandyr. Eger jedel (diýalektik) synpyndan bolsa, jedel ýoly bilen, eger öwüt synpyndan bolsa öwüt ýoly bilen [tasdyk edip bilmegi üçin oňa ýol açylýandyr]. Munuň üçin Aleýhisselam; “*Ynsanlar; Allahdan*

başga tañry ýokdyr, diýýänçä we maña ynanýança olar bilen söweşmäge emir (buýruk) aldym” diýipdir. Üç görnüşli ynanmak ýolundan haýsy ýol laýyk bolsa diýmek isläpdir.

[Şerigatyň zahyr we batyn bölünmesiniň sebäbi]

Ýapyk bolanlary üçin diňe burhan [ýoly] bilen bilip bolýan zatlar gelinende; ýa tebigatlary taýdan ýa-da adatlary (öwrenşenleri) tarapyndan, ýa-da bolmasa ögrenmek ýollaryna eýe bolmazlyklary taýdan burhany gazanmak ýollaryna [mümkinçiligine] ýetmeýän gullaryna Allah Tagala mysallar we meñzeşikler getirmek bilen [bu hususda] peşgeş berendir. Eger bu mysallar, hemmelere umumy (şärik/degişli) deliller seriştesi bilen – jedeli we hytaby deliller – tasdyk edilibilen mysallar bolsa, özlerini bu mysallary tasdyk etmäge çagyryýandyr. İne şerigatyň zahyr we batyn diýip [ikä] aýrylmagynyň sebäbi şudyr. Çünki zahyr, bu manylar üçin berilen şol mysallardyr. Batyn bolsa, diňe burhan synpyna beýan bolýan ol manylardyr. İne Abu Hamidyň “*et-Tefrika*” kitabynda dört ýa-da baş görnüş bilen agzap geçeni (zikir edeni) bar bolanlar şulardyr.

Ýokarda aýdanymyz ýaly; bir zady öz-özünden bu üç ýol bilen bilmek mümkin bolsa; munuň üçin mysallar bermek gerekli bolmaz, we ol zat, zahyryna görä kabul edilip tewil ýoluna gidilmez. Bu şekilde zahyr bolan bir zady – eger usula (esas ynançlara) bagly bolsa – tewil eden kişi kapyrdyr. Meselem, meýdanda ahyrat bagytlylygy ýa-

da bagytsyzlygynyň ýoklugyny, bulary aýtmak bilen; halkyň biri-birinden bedenlerini we duýgylaryny goramanyň göz önünde tutulýandygyny, munuň bir hileligini (ýalanlygyny), ynsanyň duýulan barlygynyň daşynda bir soňky maksadynyň ýoklygyna ygtykad eden (kabul eden) adam ýaly.

[Dini sözün synplary: tewil edilen we edilmeýän]

Bu husus anyklanan bolsa, aýdanlarymyzdan şu ýüze çykýar: meýdanda şerigatyň käbir zahyry hökümleri bar, bularyň tewili jaýyz däldir. Eger bular [dini] esaslardan bolsa tewili küfrdir. [Dini] esaslaryň daşynda galan [hususlarda] bolsa bu, bidatdyr. Ýene meýdanda bir [görnüş] zahyr hem bardyr; burhan synpynyň ony tewil etmegi hökmany bolar. Bularyň hem zahyryna baglanylmalary küfrdir. Burhan synpy bolmaýanlaryň bolsa olary tewil etmegi we zahyrynyň daşyna çykmagy olar üçin [özleri tarapyndan] küfr we bidatdyr. İstiwa aýaty²⁹, nuzul hadysy bu görnüşdendir. Munuň üçin Aleýhisselam, Allahyň gökdeligini habar beren Sewda/Jariýe [jariýe hakynda eýesine], “Ony azad et, çünki ol, ynanan bir aýaldyr” diýip buýruk beripdir. Sebäbi ol, burhan synpyndan däldi.

Munuň sebäbi şudyr: Ynsanlardan bir topary, diňe tahaýýul (guman) ýoly bilen bir zady tasdyk edip biler. Yagny olar bir zady diňe tahaýýul etmek bilen kabul edýärler. Bular üçin tahaýýul edilip

²⁹ Bakara, 28; Fussilet, 10; Araf, 53.

bolýan bir zada degişli bolmaýan bir bar bolany tasdyk etmek örän kyn bolar. Bu baglamdan [istiwa] diňe mekany aňlaýanlar, bu [kategoriýa] girerler. Bular [Allahyň] jisimligi ynanjyny ret etmek bilen nazar [bakyp syn berme] hususynda birinji synpdan bolanlary dereje babatyndan biraz geçenlerdir. Şol sebäpli olara bu[lar] ýaly mysallar hususynda beriljek jogap; bularyň muteşabihdikleri [görnüşinde]dir. Allah Tagalanyň “Onuň tewilini diňe Allah biler”³⁰ aýaty wakyf etmek [üstünde durmak gerekli, görnüşinde]dir.

Burhan synpy her näçe bu görnüş [zahyryň] tewil edilip bilinjek hususlardandygy temasynda ijma eden bolsalar-da [nähili görnüşde] tewil [ediljegi] hususynda yhtylaf (aňlaşmazlyk) edýändirler. Bu-da olardan her biriniň burhany biliş mertebesine görädir.

Bir-de şerigat [bilen bagly] temalarda bu iki görnüş arasynda ikerjiňlendiren üçünji bir görnüşde [aýatlar] bardyr, munda şübhä düş(ül)ýändir. Nazar synpyndan bir topar muny tewili jaýyz bolmaýan zahyra baglamakda (işiðirmekde); başgalary bolsa ony, ylym adamlary üçin zahyra baglamanyň jaýyz bolmadygyny batyna ilişdirýändirler. Bu-da, ol görnüş [temalar]yň [aňlaşylmagy] kyn we meñzeş bolmagy netijesidir. Bu temada ýalňyşan-da – ylym adamlardan [bolsa] – mazurdyr (üzürlidir).

³⁰ Alyu Ymran, 3.

[Mead bolşy ýaly ... mead ýagdaýlary ýaly]

Eger diýilse: Bu temada şerigatda üç mertebäniň barlygy orta çykydyr. Şeýle bolsa size görä mead (ahyratda diriliş) we ýagdaýyna degişli gelen [aýat]ler üç mertebeden haýsyna girer?

Biz şeýle diýeris: Bu mesele [ölenden soňra diriliş temasy]; hakynda yhtylaf (aňlaşmazlyk) edilen [meseleler] synpyndan bolan hususynda ýagdaý aýandyr. Şeýle; biz özlerini burhana nisbet eden (baglan) bir topary görýäris olar, şeýle diýýärler: Wajyp bolan, bu temany [ölenden soňra direlmek] zahyryna baglamakdyr. Çünki bu temada zahyryň mustahil bolmagyny gerekleşdirýän hiçbir burhan ýokdyr. İne bu, Eşarylaryň metodydyr. Burhan bilen iş eden (kabul eden) başga bir topar-da ony tewil edýändirler. Bular, onyň [ölenden soňra dirilmäge degişli aýatlaryň] tewili hakynda köp yhtylaflydyrlar (aňlaşmazlyklydyrlar). Abu Hamidyň özi we mutasawwuflyklar (sufiler) bu topardan kabul edilýändir. Bir topary bolsa bu temada iki tewili birleşdirýändir. Hakykatdan-da Abu Hamid käbir kitaplarynda şeýle edipdir.

Şeýle görünýär: ylym adamlardan bu meselede ýalňyşanlar mazur (özürli), dogry edenler bolsa sagbolsyna we mukafata (sylaga) laýykdyr. Bu, olaryň [ölenden soňra direlmäniň] barlygyny kabul etmeleri, ýöne bu hususda tewil görnüşlerinden birini kabul etmeleri [ýagdaýynda]dyr. Ýagny meadyň barlygy [temasyny] däl, sypaty [temasyny tewil edýärler]. Ýene-de [olaryň eden bu] tewil

[meadyň] barlygyny ret etmek [netijesine] äkitmese [şeýledir]. Sebäbi munuň [meadyň] barlygyny iňkär etmek kufr bolar. Çünki bu [mead], şerigatyň esaslaryndan bir esasydyr. Bu [ahyratda diriliş temasy] gara we gyzyl [derili ynsanlaryň aýdylan] üç ýol bilen tasdyklarynyň hakykatlaşan [bir temasydyr].

Ylym synpy bolmaýan[lar]a gelinende bolsa; onuň bu nassy (aýaty) zahyryna baglamagy wajypdyr. Onuň üçin bu temanyň tewili küfrdir, çünki [bu tewil] ony küfre elter.

Şonuň üçin biziň kanagatmyza (garaýyşymyza) görä; zahyra yman etmegi özüne parz bolan halkdan (ynsanlardan) biriniň, tewil[e elinden gelmejek işe ýapyşmagy] onuň tarapyndan kufrdyr. Çünki [oňa] küfre [girmegine] sebäp bolar. **Tewil synpy biri-de ony [tewili] muňa beýan etjek bolsa, ony küfre çagyrdygy bolar; küfre çagyran hem kapyrdyr.** Munuň üçin, tewilleriň diňe burhan kitaplarynda ýazylmagy (ýer almagy) gereklidir. Sebäbi [bu tewiller] burhan kitaplarynda bolsa, ony diňe burhan synpy (bolanlar) ele geçirer. Emma [bu tewiller] burhan kitaplaryndan başga ýerde ýazylsa, (ýer alarsa) we ol hususda Abu Hamidyň edişi ýaly goşgy (poetik), hytabet ýa-da jedel metody ulanjak bolsa; bu, hem şerigata, hem-de pelsepä (hikmete) garşy [işlenen] bir ýalňyşlyk bolar. İşlese adam diňe gowy maksady ýöreden bolsyn. Sebäbi onuň (kişä edeni) bilen ol, temany bilýänleri köpeltmek islär, emma munuň bilen ol, temany bilýänleriň köpelmegi beýlede dursun, fesad synpy

köpeldýändir. Şol sebäpli bir topary hikmeti (pelsepäni) aýyply görmek, bir topary şerigaty aýyply görmek we bir topary bolsa bu ikisiniň arasyny birleşdirmek ýolyny tutýandyr. Onuň [Abu Hamid] kitaplarynda [ýöreden] maksadlaryndan birisi muňa meňzeýär.

Bu [ýoly tutmak bilen] tebigaty duýdurma maksady ýöredenliginiň delili, onuň kitaplarynda, mezheplerden haýsydyr birini kabul etmeýänligidir. Tersine ol, Eşarylar bilen Eşary, sufiler bilen sufi, filosoflar bilen filosofdyr. Hatda onuň;

“ÿemenlä gabat gelsem bir gün ÿemenli.

Meadla gabat gelsem-de Adnanaly”.

[beýtindäki] aýdylşy ýalydyr.

Musulmanlaryň ynamlaryna düşen wezipe; onuň [al-Gazaly] bu ylymlary içine alýan kitaplaryny, diňe ylym ehli (synpy) bolanlara tahsys edip, başgalaryna gadagan etmeleridir. Şonuň bilen birlikde burhan kitaplaryny-da ondan hünärment bolmaýanlara gadagan etmeleri gereklidir. Burhan kitaplaryndan ynsanlara gelen zyýan ägirt uly aňsatdyr. Sebäbi burhan kitaplaryny okaýanlaryň köpüsi üstün tebigat eýeleridir. Bu synpa diňe amaly mertebe ýoklygyndan, düzgünsiz ýagdaýda okamakdan we [ylymly] bir mugallymdan [sapak] almazlykdan [zyýan] geler. Emma [burhan kitaplaryna] bütinleý bakyp [okamagy] gadagan etmek; şerigatyň özüne çagyryýan zadyny gadagan etmek bolar. Sebäbi bu [päsgeleme] ynsanlaryň iň gadyrly synpyna we bar bolanlaryň iň üstün synpyna zulumdur.

Bar bolanlaryň iň üstün synpy [bilen bagly temalarda] adalat, ol [burhan kitabyňy] özüne laýyk şekilde bilmäge ukyply we taýyn bolan kişiniň, olary özüne laýyk şekilde bilmegidir. We olar [üstün barlyklary bilýänler] ynsanlaryň iň üstün synpydyrlar. Çünki bir bar bolanyň ulylygy çäginde oňa edilen haksyzlykda uly bolar, bu [haksyzlyk] Ony bilmezlikdir. Munuň üçin Allah Tagala: “Şüphesiz şirk, iň uly zulumdyr”³¹ diýip beýan edipdir.

Bu görnüşden nazar [we aňlaýyş] temasynda ýazmak islýän garaýyşymyz şundan ybaratdyr. Ýagny şerigat bilen pelsepe (hikmet) we şerigatda tewiliň hökümleri temasyndadyr.

Eger bu temalar we agzanlarymyz bu meseleler halk arasynda ýaýramadyk bolsady, bu temada bir söz (haryp) ýazmagy makul görmezdik we bu temada tewil synpyny hiç bir gçrnuş-de özürlü (mazur) hasap etmezdik. Çünki bu meseleleriň aýratynlygy diňe burhan kitaplarynda ýazylmagyndandyr. al-Hädi (hak ýola äkidýän) we al-Muwaffik (dogra başargyly eden) şüphesiz Alladyr.

³¹ Lokman, 13.

[ÜÇÜNÇÜ BÖLÜM

TEWİL haçan, nahili, näme üçin...?]

[Şerigatyň maksady: hakyky bilim we hakyky amal]

We siniň bilmän hökmany (gerekli) bolan: **şerigatyň maksady; diňe hakyky ylmy we hakyky amaly öwretmekdir.** Hakyky ylym, Allah Tagala we başga bar bolanlary bolşy ýaly [Ol näme hakynda bolsa şeýle] bilmekdir. Hususanda [ol bar bolanlaryň] gadyrlylaryny ahyrat bagtyýarlygyny we betbagtlygyny bilmekdir. **Hakyky amal bolsa; bagtyýarlygy peýda edýän amallary işlemek, betbagtçylyga uçradýan (peýda edýän) amallardan geçmektir.**

Bu hereketleri bilmek; amaly ylym diýip atlandyrylan zadyň özüdir. Bu bolsa iki bölege aýrylýar:

Olardan birinjisi; bedene bagly meýdana gelen hereketlerdir, bu ylma/bilme, fykyh ady berilen [bilim]dir.

İkinji bölegi bolsa, nefsany (ruhany) hereketlerdir. Şükür, sabyr we ş.m., şerigatyň çagyryan ýa-da çetleşdiren häsiýetleridir. Munu bilmek bolsa zuhd (terkidünýälik)³² we ahyrat ylmy diýip atlandyrylýan [bilim]dir. İne Abu Hamid kitabynda bu ýana dogry hereket edipdir. Ynsanlar, birinji görnüşden (fykyh) çetleşip ikinji görnüşe [zuhd/terkidünýälik we ahyrat ylmylary] has köp girdikleri üçin we bu görnüş hereketler-de bagtyýarlygyň sebäbi bolan takwa

³² Asketizm, terkidünýälik.

has köp sebäp bolanlygy üçin [Abu Hamid] kitabyňa *Yhýau Ulumydy-Din* (Din ylmylarynyň direldilmegi) adyny beripdir.

Hakykatda ýöreyän ýolumyzdan çykdyk, şeýle bolsa yza öwrülip diýeliň:

[Tasdykda şerigatyň ýoly esasy hytaby ýol]

Şerigatyň maksady: hakyky (dogry) ylmy we dogry amaly öwretmekdir. Öwretmek-de kelimä ylmynda hünärmentleriň habar berişleri ýaly, tasawwur (pikir) we tasdykdan ybaratdyr. Ynsanlar üçin bar bolan tasdyk ýollary-da, burhany, jedeli we hytaby bolmak şeklinde üç görnüşdir. Tasawwur (pikir) ýollary bolsa iki sanydyr; ýa bir zadyň özi ýa-da mysaly [bilen tasawwur etmek]dir, we ynsanlaryň hemmesi tebigatlary taýdan burhanlary kabul etjek derejede däl. Burhana [bagly sözler] beýlede dursun jedele [bagly] sözleri hem [kabul etjek derejede] däl. Burhana [bagly] sözleri öwretmek kyndyr. Onuň hünärmentlerine öwredilmegi üçin köp wagt zerurdyr. We şerigatyň ýeke-täk maksady bolsa, hemmelere öwretmekdir; şol sebäpli şerigatyň, tasdyk we tasawwur (pikir) usullarynyň bütin taraplaryny içine almagy wajyp bolar.

Tasdyk usullaryndan biri; ynsanlaryň köpüsi üçin umumy bolandyr – onuň serişdesi bilen tasdykyň meýdana gelmegini göz önünde tutýan – bu bolsa hytaby we jedeli bolandyr. Hytaby bolany bolsa jedeli bolanyndan has umumydyr. We [tasdyk usullaryndan]

biri hem [başga] ynsanlaryň örän azyna mahsusdyr. Bu bolsa burhany bolandyr. **Şerigatyň ilkinji maksady (esas maksady) hawassyň (saýlananlaryň) duýdurylmagyny gözden uzak etmän [halk] köpçüligine ähmiýet bermekdir.** Şerigatda beýan edilen usullaryň aglabasy, tasawwur (pikir) we tasdykyň hakykalaşmagy [hususynda] köpçüligiň şärik (umumy) bolan usullardyr.

Bu usullar şerigatda dört görnüşdir:

Birinjisi; [her ikisinde] şärik bolmak bilen birlikde her iki ýagdaýa-da hususy (hass ýol)dyr. Ýagny hytaby we jedeli bolmak bilen birlikde tasawwur (pikir) we tasdykda ýakyny (anyk) bolandyr. Bu ölçegler (çäkler), meşhur ýa-da zanna (çaklama esasly) bolmak bilen birlikde mukaddemilerine (esaslaryna) anyk aryz bolan we mysallar däl-de, özleri ele alynanlarynda bolsa netijelerine baglanan [ölçeglerdir]. Bu görnüşden şeri (dini) sözleriň tewili ýokdyr, ony inkär ýa-da tewil eden kapyrdyr.

İkinji görnüş; meşhur ýa-da zann (çaklama) esasly bolmak bilen bilelikde mukaddemileri (esaslary) ýakyny (anyk) bolandyr. Munda netijeler, gazanylmak islenen zatlaryň mysallary bolar. Munda tewil ýoly bardyr. Ýagny netijeleri tarapyndan [tewil bolup biler].

Üçünjisi; munuň tersinedir. Ýagny; netijeler, gazanylmak (çykarylmak) islenen zatlaryň özüdür. Munuň mukaddimeleri-de (esaslary-da) anyklygy gürrüňiň temasy bolman meşhur ýa-da zann

(çaklama) esaslydyr. Şonuň bilen bir hatarda munda hem tewil ýoly ýokdyr. Ýagny netijeleri [taýdan tewili ýokdyr]. Ýöne mukaddemileri (esaslary) üçin tewil ýoly tapyp bolar.

Dördünjisi; anyk bolmagy gürrüňiň temasy bolman mukaddemileri (esaslary) meşhur we zann (çaklama) bagly bolanlardyr. Munuň netijeleri hem gazanylmak islenen zatlaryň mysallary bolar. Bularyň tewil edilmegi saýlananlaryň wezipesidir, jumhuryň (halkyň) wezipesi bolsa olary zahyryna görä dowam etdirmekdir.

[Ynsanlaryň synplary, halk, jedelçiler, alymlar]

Jemlejek bolsak; bu tewillerden diňe burhan ýoly bilen baryp boljak bolýanlarda hawassyň (saýlananlaryň) wezipesi, ony tewil etmekdir. Jumhuryň (halkyň) wezipesi bolsa, her iki görnüşi bilen olary zahyryna baglamakdyr. Ýagny tasawwur (pikir) we tasdyk görnüşi bilen. Çünki olaryň (halkyň) tebigatynda mundan has käni[ni edip biljek güýç] ýokdyr.

Şerigatda nazar [edip derňän]lar, tasdyk temasynda şärik (umumy) usullaryň biri-birinden tapawutly bolmagy sebäbli käbir tewiller tapyp bilerler. Ýagny tewiliň delili, zahyryň delilinden has kän ynandyryjy bolup biler. Bu görnüşdäki tewiller, ine jumhura (halka köpçüligine) degişli tewillerdir. Nazary güçleri, jedeli güýje ýetende wezipeleri bu bolup biler. Eşarylaryň we Muteziläniň

tewilleriniň bir bölümi bu görnüşe girýär. Umumyýet bilen Muteziläniň garaýyşlary has hakyky we ynamdar häsiýete eýedir.

Hytaby sözlerden has köpüsine güýç jumhura (ýetirmeýän halka) gelinende; olaryň wezipesi, bu nass (aýat)lary zahyryna görä gönükdirmekdir. Olaryň, bu tewili bilmeleri asla jaýyz däldir.

Beýle bolsa, şerigata görä ynsanlary üç synpdyr: Birinjisi; asla tewil synpyndan däldir. Bularyň aglabasy jumhur [halk] meýdana getiren hataba [hitabete bagly delil] synpy bolanlardyr. Sebäbi bu görnüş tasdykdan soýutlanyp biljek selim akyl sahyby hiçbir adam ýokdyr.

[İkinji] bir synp bolsa; **jedel bagly tewil synpydyr**. Bular; ýa diňe tebigatlary ýa-da hem tebigatlary hem-de adatlary şerti bilen jedelji bolandyrlar.

Bir [başga] synp-da ýakyny (anyk) tewil synpyna degişlilerdir. Bular; **hem tebigatlary şerti bilen, hem-de sungat babatdan – hikmet (pelsepe) sungatyny – burhan synpy bolanlardyr**.

[Tewili halka beýan etmek gerek däldir]

Bu [soň] tewiliň, jumhur (halk köpçüligi) beýlede dursun, hatda jedel synpy bolanlara beýan edilmegi hem dogry däldir (gerekli däldir). Bu tewillerden haýsydyr biri hünärmendi bolmaýanlara – aýratynam burhany tewiller – beýan ediljek bolsa; olar, umumy bilimlerden mahrum bolandyklary üçin bu [beýan etme] hem beýan

edýänleri, hem-de özlerine beýan edilenleri küfre elter. Munuň sebäbi şudyr: bu tewilden maksat, zahyryň ybtal edilip (galdyrylyp), tewil edilen [many]nyň subut edilmegidir. Zahyr synpyndan biriniň ýanynda bu zahyr bolan [many] galdyrylar-da edilen tewil özüne kabul etdirilmezse – eger bu tema şerigatyň esaslaryndan biri [bilen bagly] bolsa – bu, ony kufra elter.

Bu ýagdaýda – Abu Hamidiň edişi ýaly – tewilleriň jumhura (halka köpçüligine) beýan edilmegi gerek bolmaýşy ýaly, isle hytaby, isle jedeli kitaplarda-da – içinde düşündirililen temalar bu iki görnüşden bolan kitaplaryň – bildirilmezligi zerur bolar.

Bu görnüş [tewiliň halka] beýan edilmezligi hökmany bolar. Öz-özünden zahyrylygy her kim üçin müşgil (kyn) bolan we her kimiň tewilini bilmegi mümkin bolmaýan zahyr temasynda aýdylmalydyr: Bu, muteşabihdir we Allahdan başga kişi ony bilmez. Allah Azze we Jelläniň “Onuň tewilini Allahdan başgasy bilmez”³³ aýatynda durup manyny kesmek wajyp bolar. Jumhuryň (halk köpçüliginiň) düşünip bilmegi kyn we ýapyk temalardaky soraglaryna beriljek jogap-da şeýledir. Meselem, Allah Tagalanyň “Saňa ruh barada sorayarlar. Aýt: Ruh, Rabbimiň hökmündendir. We size ylymdan örän azy berilendir”³⁴ aýaty hem şeýledir.

³³ Aly Ymran, 7.

³⁴ İsra, 85.

Bu tewilleri, hünärmendi bolmaýanlara beýan edýänler; halky küfre çagyryýan ýagdaýynda bolandyklary üçin kapyrdyrlar. Bu bolsa Şarynyň (şerigaty goýanyň) çagyryşynyň tersidir. Ayratynam [bu tewiller] zamanamyzyň halkyndan käbir kişilere aryz bolşy ýaly, şerigatyň esaslary bilen bagly [temalarda] fasyd (bozuk) tewiller bolsa. Çünki biz, olardan bir toparyň özleriniň pelsepeli paýhaslandyklaryny we geň (täsin) pelsepeleri bilen her babatdan şerigata muhalyf (garşy) – ýagny tewil kabul etmez – zatlar gazanyandyklaryny we bu gazandyklary zatlary halka beýan etmek hökmanylygyny öňe sürdiklerini gördük. Olar, bu fasyd (bozuk) ynançlaryny jumhura (halka köpçüligine) beýan etmek bilen, hem jumhuryň (halk köpçülihininiň) heläk bolmagyna, hem-de özleriniň dünýä we ahylratda heläk bolmalarına sebäp bolýandyrlar.

[Şerigatyň maksady ruhy we saglygy gorama]

Bularyň maksadynyň, Şarynyň (şerigat goýjynyň) maksadyna görä mysaly; halkyň hemmesiniň saglygyny goramak we olardan keselleri ýok etmek isleýän üstün bir lukmana [garşy çykan adamyň] maksady ýalydyr. Bu lukman, halkyň saglygyny goraýan we kesellerini ýok edýän zatlaryň ulanylmagy barasynda özlerine tasdyky taýdan şärik (umumy) [hemmäniň kabul edýän] sözler [esaslar] goýandyr. Munuň tersine bolan zatlardan bolsa gaçmaklaryny aýdandyr. Çünki ol lukmanyň bütin ynsanlary lukman

etmek mümkinçiligi ýokdyr. Sebäbi saglygy goraýan we keseli ýok edýän zatlary burhany ýollar bilen bilýän diňe lukman[lar]dyr. [Lukmana garşy bolan] adam halka gelip; şu lukmanyň siziň üçin goýan usullar hakyky (dogry) däldir, diýen we onuň goýan esaslary galdyrmaga goýlyp, netijede olar [halkyň nazarynda] batyl bolydyr. Ýa-da [adam] olaryň käbir tewilleri bardyr, diýen we halk, oňa düşünmeýşi ýaly bu temada amalda (pratikde) haýsydyr bir tasdygada ýetmedikdir. Ýagdaýy şeýle bolan ynsanlaryň; saglygy goramak üçin peýdaly we keseli ýok ediji zatlardan haýsydyr birini ýerine ýetirmegi görüp bilermisiniz? Olaryň kabul etdikleri zadyn galdyrylmagyny aýdan kişi, [bu ibtal etdigi zatlary] olar bilen bilelikde ulanyp bilermi? Saglygy goramagy diýmek isleýän. Ýok ne ol, olary bilen bilelikde [ybtal etdigi bu zatlary] ulanyp biler, ne-de bular ulanyp bilerler. Şol sebäpli, hemmesi heläk bolar giderler.

Bu ýagdaý; olar bu dogry tewilleri aňlamadyklary üçin özlerine bu zatlarda (temalarda) dogry tewiller beýan edilen ýagdaýda şeýledir. Ýa-da bozuk (ýalňyş) tewiller bilen düşündirilen ýagdaýda [näme bolar?] Bu ýagdaýda olaryň käbir zatlaryň saglygy goradygyny, käbir zatlaryň bolsa saglygy ýok etdigini görmekleri beýlede dursun, goramagy hökmany bolan bir saglygyň barlygyny we ýok edilmegi gerekli bolan bir keseliň barlygyny bilmedikleri netijesini çykarar.

Tewilleri jumphura (halk köpçüligine) we şerigat taýdan oňa hünärment bolmaýanlara beýan eden kişiniň ýagdaýy ine şeýledir. Bu sebäpli ol kişi, şerigaty bozmakda we ondan saklamakdadyr. Şerigatdan saklaýan kişi bolsa kapyrdyr.

Bu, diňe ýakyny (anyklyk) aňladýan bir wekildir goşga degişli [edebi bir mysal] däldir. Bir kişi çykyp; bu tenasub³⁵ dogrydyr, diýip biler. Sebäbi lukmanyň bedenleriň saglygyna nisbeligi (barabarlygy), şerigaty goýan nefisleriň (ruhlaryň) saglygyna barabarlygy ýalydyr. Ýagny, Lukman; bar bolsa [saglygy ýerinde bolsa] bedenleriň saglygyny goramak isleýän, ýogsa [saglygy ýerinde däl bolsa] ony bejermäge çalyşýan kişidir. Şaryda (şerigaty goýjyda) muny, ruhlaryň (nefisleriň) saglygy [temasynda] göz bolandyr.

İne bu saglyk takwa diýip atlandyrylan zatdyr. Hakykatda Eziz Kitap (Kuran Kerim) birden köp aýatda, dini (şeri) hereketler bilen oňa [takwa ýetilmegini] isleýändigini açyk bildirýändir. Munuň üçin Allah Tagala: “Sizden öňkilere parz edilişi ýaly, sizde oraza parz edilendir. Umyt ediler, seresap (ägä) bolarsyňyz (takwa)”³⁶ diýip höküm edendir we ýene “Allah ol [gurbanlyklaryň] ne eti, ne de gany barar. Oňa diňe siziň takwa zatlaryňyz barar”³⁷ diýip höküm edendir.

³⁵ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. Tenasub sözi, Türk tenasub, Rus sootnoşeniýe, Türkemen gatnaşyk, baglanyşyk manylaryna gelýär.

³⁶ Bakara, 183.

³⁷ Hajj, 37.

We “Aslynda namaz, fuhuş we erbet zatlardan saklar”³⁸ diýip höküm edendir. We ýene mundan başgada Eziz Kitabyň içine alan birtopar aýaty kerimesinde bu many birdirilendir. Bu ýagdaýda Şary (şerigaty goýan) dini (şeri) ylym ýa-da amal bilen bu saglygy ele geçirmek isläpdir. Ahyratdaky bagytlylyk hem bu saglygyň üstüne goşular. Ahyratdaky betbagytlyk bolsa munuň tersinedir.

[Tewiliň beýan edilmegi bilen mezhepler çykdy we adamlar bölündiler]

Bu [aýdylanlardan] seniň üçin aňlaşyldy: Fasidyny bir tarapa goýalyň, dogry tewilleriň hatda jumhura (halk köpçüligine) degişli kitaplarda habar berilmazligi wajyp bolýar. Dogry tewil; bütün bar bolanlaryň çekinip gaçdyklary ýagdaýda ynsana yüklenip-de onuň ýüklendigi (kabul etdigi) bir amanatdyr. Ýagny Allah Tagalanyň; “Biz, amanaty; göklere, ýer yüzüne we daglara teklipt etdik (ýükledik)”³⁹ hökmünde aňladylandyr.

Tewiller we bu tewilleriň şerigata görä her kime beýan edilmegi wajyplygy baradaky çaklama netijesinde, Yslam mezhepleri orta çykdy. Hatda biri-birlerini tekfir etdiler we biri-birlerini bidatçy hasapladylar. Aýratynam olardan bozuk bolanlary [şeyle etdiler].

³⁸ Ankebut, 45.

³⁹ “Biz, amanaty; göklere, ýer yüzüne we daglara ýükledik/teklipt etdik de olar, daşamakdan gaçdylar we çekindiler. Emma ony ynsan ýükledi. Hakykatda ynsan öte zalym, aşa sowatsyzdyr”. Ahzab, 72.

Hakykatdan-da Mutezile; birtopar aýat we hadyslary tewil edip, tewillerini hem halk köpçüligine beýan edipdirler. Näçe az tewil ýolyna giden bolsa-da Eşarylar-da şeýle edilipdir. Şol sebäpli halky düşmanlyk, kine we ýigrenç içine sokup, şerigaty bölüp halky bölek-bölek edip toparlara bölüpdirler. Bütün bulara goşmaça bolsa, tewillerini subut etmek üçin tutan ýollarynda, ne jumhur (halk köpçüligi) bilen bilelikde, ne-de saýlananlar bilen bilelikde bolupdyrlar. Jumhur (halk köpçüligine) bilelikde bolmandyrlar; çünki bu tewil usullary köpüsiniň umumy (şarik) bolan [aňlap biljegi] usullaryna görä ýapyk we çylşyrymlydyr (düşnüksizdir). Saýlananlara gelinse [olar bilen-de bilelikde bolmandyrlar]. Çünki pikir edildigi wagt bu tewilleriň, burhan şertlerine görä kemligi görüler. Burhanyň şertlerini bilýän biri üçin iň aňsat bir pikirlenmek bilen muny aňlar (düşüner).

Hatda Eşarylaryň üstünde esaslandyklary prinsipleriniň (usullarynyň) köp böleginiň bilimi sofistik [bilim]dir. Çünki bu prinsipler; arazlaryň [dowamly] barlygy, zatlaryň biri-birine täsir etmegi, musebbebler (sebäp bolýanlar) üçin zerury sebäpleriň bolmagy, jöwhere degişli suratlar (forumlar), serişdeler [ikinci sebäpler] ýaly örän köp zerury zatlary iňkär edýändir. Bu manyda olaryň (Eşarylaryň) pikir liderleriniň musulmanlara garşy zorlamalary ol mana barandyr; Eşarylardan bir topar; Allah Tagalanyň bar bolandygyny bilmek temasynda öz kitaplarynda

goýdyklary prinsiplerine görä Allahyň barlygyny bilmeýänleri kapyr hasaplapdyrlar. Hakykatda, kapyr bolanlar we ýoldan çykanlar olaryň özüdir.

Olaryň düşünişmezlikleri ine şu esasdadyr: Bir topary; ilki gerekli bolan nazar [ylmy]dyr, diýen, bir topary bolsa ymandyr, diýipdir. Ýagny olar, şerigatyň gapylaryndan bütin ynsanlary çagyran ýollardan haýsy ýolyň her kim üçin umumy (şärik) ýoldygyny bilmedikler we munuň ýeke-täk ýoldygyny çaklapdyrlar. Şol sebäpli şerigaty goýan (Şary)nyň maksadyny ýoldan çykarypdyrlar. Munuň bilen birlikde özlerini we başgalaryny-da ýoldan çykarypdyrlar.

[Kuran Kerimiň ýoly halkyň tälimi üçin iň gowy ýol]

Eger aýdylsa: Nazar synpyndan ne Eşarylaryň ne-de olardan başgalarynyň giden ýollary: Şarynyň (şerigaty goýanyň) halk köpçüligine öwretmek islän umumy (şärik) ýoly dälidir. Ol ýol (şerigatyň ýoly), ynsanlaryň başga bir ýol bilen öwredilmekleri mümkin bolmaýan bir ýoldyr. Beýle bolsa [saýlan] bu ýollardan haýsy biri biziň şerigatymyzyň islän ýoludyr?

Şonda şeýle diýeris: Bu; diňe Eziz Kitapda (Kuran Kerimde) kesgitlenen (subut edilen) ýollardyr. Sebäbi, Eziz Kitap, gowy pikir edilende, onda her kim üçin bar bolan üç ýolyň barlygy görler. (Bu ýollar) ynsanlaryň aşa köpisiniň we saýlanlanlaryň taglymy üçin umumy (şärik) bolan ýollardyr. Bu tema barada gowy pikir edilende

görler; halk köpçüliginiň taglymy üçin onda (Kuran Kerim) aýdylan ýollardan has gymmatly umumy (şärik) ýollara gabat gelinmez. Öz-özünden zahyr bolmaýan şekilde ony (Kuran Kerimi) tewil ýoluna gitmek bilen tahryf eden (bozan) ýa-da ondan bar bolmaýan bu tewili halk köpçüligine aýan eden kişi; onuň hikmetini ýok etdigi bolar. We onuň (Kuran Kerim) ynsan bagtyýarlygyny üpjün etmek üçin maksat edinen (planlanan) fonksionyny hem ibtal etdigi bolar. Bu (hakykat) ähmiýetli ýagdaýda ilki asyrdakylar bilen olardan soňkylaryň ýagdaýynda ap-aýdyndyr. Çünki ilki asyrdakylar, kemsiz mertebä we takwa diňe bu sözleri tewillere girişmän ulanmak bilen ýetipdirler. Olardan tewile gidenler hem munu açyk habar bermäni gerekli görmändirler. Emma olardan soňra gelenler bolsa; tewili ulandyklary üçin takwalary azalyp, aňlaşmazlyklary köpelip, söýgüleri ýok bolup we bölek-bölek bolypdyrlar.

Şerigatdan bu bidaty aýyrmak isleýän kişiniň, gönüden-göni Eziz Kitaby (Kuran Kerim) ýönelmegi wajyp bolar. Onuň (Kuran Kerim) bizi ynanmak bilen mukellef (borçly) eden hususlarda, bar bolan delillerini ele almak bilen mümkin bolanda öz garaýşy bilen onuň zahyryna bakmaga girişmelidir. Öz-özünden tewiliň açyk bolmagy ýagdaýynyň daşynda, ondan hiç bir tewil ýolyna gitmeli dälidir. Ýagny her kimiň şärik (umumy) bolan bir aýdyňlykda [bolmagy gerekli]. Sebäbi şerigatda, ynsanlara öwredilmek üçin goýulan buýruklar üns bilen pikirilenilen-de, bulardan zahyryna görä

bolmaýany zahyryň daşyna çykarylajak ýagdaýda üsünlikli bolmak diňe burhan synpy bolan kişi üçin mümkin bolara meňzeýär. Bu aýratynlyk onuň daşyndaky sözleriň hiç birinde bolmaýandyr. Çünki Eziz Kitapda (Kuran Kerim) her kime düşündirýän şeri/dini sözleriň üç aýratynlygy bardyr, bu [ol kitabyň] ijazylygyny delillendirýändir:

Onuň birinjisi; her kimi has üstün bir ynandyrmak we tasdyk [ýolyna gönükdirmek] üçin ondan has gowsy bolmaz.

İkinjisi; eger tewil edip boljak bir tema [gürrüniň temasy] bolsa, tebigaty şerti bilen diňe, burhan synpy bolan kişi tewilde üstünlikli boljak bir nokada eltip biler.

Üçünjisi; bu, ehlul-Haka (hak synpyna) hakykat tewil üçin duýdurýşlary içine alýandyr.

Bu aýratynlyklar ne Eşary mezhebindäkileriň, ne-de Mutezile mezhebindäkileriň [tewilinde] bolýandyr. Ýagny, olaryň tewilleri ne üstünlikligi kabul eder, ne hakykat duýdurmalary içine alar, ne-de hakyky [tewil] diýerler. Şol sebäpli aslynda bidatlar köpelipdir.

[Pelsepe (hikmet) şerigatyň dosdy we süýt dogany]

İsläris; bu maksat üçin boş wagt tapyp bileliň we hötdesinden geleliň. Eger Allah ömürimizi uzaltsa bu temada bize miýesser edilen çäginu kesgitlejek [ýazjak]. Umyt ediler; bu, has soňra gelenler üçin bir esas (başlangyç) bolsyn. Çünki nefis[imiz/ruhumyz] bu şerigatyň bozuk höwesler, toslama ynançlar bilen könelişmeginden soňky

mertebesi gaýgy duýýan we gamlanýandyr. Aýratynda özüni hikmete (pelsepä) nisbet eden kişilerden gelenlerinden sebäpli [gaýgyylanýandyr]. Çünki dostdan gelen eziýet, duşmandan gelen eziýetden has agyrdyr.

Ýagny, **Şüphesiz pelsepe (hikmet) şerigatyň dosty we süýtdeş doganydyr.** Oňa tarapdar bolanlardan gelen eziýet bolsa, eziýetleriň iň agyrydyr. Ýene-de ikisi tebigatlary şerti bilen dogan, jöwherleri we özleri şerti bilen bolsa iki dost boldyklary ýagdaýda; aralarynda duşmanlyk, boguşma we ýigrenç bolmagy-da [bizi aşa gaýgylandyryýandyr]. Özlerini oňa tarapdar edinýän sowatsyz dostlaryň birnäçesinden-de eziýet gelýändir. Bular ol ýerde bar bolan akymlydyr.

Alla; hemmesini düzeltsin, hemmesini söýgüsünde muwaffak (üstünlikli etsin), kalyplaryny takwalyk bilen toplansyn. Mylakatlylygy we rehmeti bilen aralaryndaky kine we ýigrenji aýyrsyn.

Allah Tagala, bu galyp gelen emri (Yslam dini) bilen bu ýoldan çykaryjy ýollaryň, sowatsyzlaryň we erbetlikleriň aglaba bölegini [meýdandan] aýyrandyr we olardan köpüsini gowulyk ýoluna ugrukdyrandyr. Aýratynda nazar hünärini saýlan we Hakky (Taňryny) bilmek üçin tutuşan synplary [gowulyk ýollaryna äkidipdir]. Şeýle; ol, jurnhury (halk köpçüligini) orta bir ýol bilen Allany tanamaga (bilmäge) çagyryan taklydçylaryň

ymgyrlyklaryndan beýgeldip [düşen pesliklerden ýokara çykaryp] we kelimjylaryň (teologlaryň) [çykaran] pitnelerinden pese gaçyran [uzaklaşdyryp]dyr. Saýlananlara-da şerigatyň aslyna bütinleý nazar etmeğiň hökmanylygy [hususynda] duýdurypdyr.

Fazileti bilen dogry ýola getiren we muwaffak (üstünlikli) eden Alladyr. (We hamd; älemleriň Rabby bolan Allah mahsusudyr).

ŞEÝİH ABUL-WELİDİŇ (Allah Ondan razy bolsyn)
FASLUL-MAKALDA AÝDAN MESELESİNE
BİR GOŞMAÇA

Zehiniňiziň arassalygy (durylygy), tebigatyňyzyň gymmatlygy sebäbli bu ylymlar bilen meşgul bolanlaryň köpüsinden üstünligiňiz üçin Alla; siziň mertebäňizi dowamly etsin, bereketiňizi baky (ebedi) etsin, aýylgançlyklaryň gözüni perdelesin. Kesgir nazaryňyz; iň soňynda, muhdes (soňradan meýdana gelen) zatlara işmegine garamazdan Allahyň ylmynyň gadym bolmagy meselesindäki şübhe hakynda durup galdy. Haky ýerine goýmak we sizden bu şübhäni ýok etmek üçin bu tema habar berilenden soň ol şübhäni çözmek üstümize wajyp boldy. Sebäbi baglamagy bilmeýän, çözmäge hem güýç ýetirmez.

Şübhe şu şekilde lazym bolar: Eger bütin bular; [her zat] bolmazdan öň Allahyň ylmy [içini]nde bolsa; bular Onuň ylmy içinde bolan wagtynda, [Onyň ylmy içinde] bolmazdan öňki ýagdaýyndamydyr, ýogsa Onyň ylmy içinde bolan wagtdaky bar bolşy, bar bolmazdan öň Onyň ylmy içinde bolan wagtdaky bar bolşyndan aýratynmydyr?

Eger; olar [soňradan bar bolanlar]yň, bar boldyklary mahalynda Allahyň ylmy içinde boluşlary, bar bolmazdan öň Allahyň ylmy içinde boluşlarydan aýrydyr, diýjek bolsak; gadym ylmyň üýtgeýän bolmagy lazym bolar. We [bu ylym] ademden (ýoklykdan) wujuda

(bar bolyşa) çykan wagtynda zaýyd (artyk) bir ylmynyň hadys (soňradan meýdana gelen) bolmagy lazym bolar bu, gadym ylym babatyndan mustahildir.

Eger diýsek; her iki ýagdaýdaky ylym-da birdir (muhtes), özlari tarapyndan olar – ýagny soňradan meýdana gelen bar bolanlar – bar bolmazdan öň hem bar boldyklary wagtyndaky ýalymydyrlar? Özlari babatyndan; bar bolmazdan öň, bar bolandyklary wagtyndaky ýaly dälidiler, diýilmegi gerekli boljakdyr. Tersine bolanda mewjud (bar bolan) bilen madum (ýok bolan) bir zat bolar.

Hasym muny kabul etse, oňa şeýle diýler: Hakyky ylym; bar bolany bolşy ýaly bilmek dälmidir? Eger hawa, diýjek bolsa; onda diýiler: Muña görä iki zat öz-özünden bir-birinden tapawutly bolsa, ol iki zadyň ylmynyň hem tapawutly bolmagy gerekli bolar. Tersine bolan ýagdaýda [bir zady] bolşy ýaly [bilmekden] başga [bir şekilde] bilmek [söz temasy bolar]. Şeýle bolsa iki zatdan biri gerekli bolýandyr. Ýa ylym, öz-özünden tapawutly boljakdyr ýa-da soňradan meýdana gelenler onuň tarapyndan [Allah Tagala] bilinmez boljakdyr. Her iki ýagdaý-da Allah Subhanahu tarapyndan mustahildir.

Ynsanlaryň ýagdaýyndan orta çykan [husus]da bu şübähäni berkidýär. Ýagny ynsanyň ylmynyň madum (ýok bolan) zatlara; olaryň bar bolmalary göz önünde tutulanda ilişmegi bilen bar bolandygy wagt [ynsanyň] ylmynyň olara [soňradan bar bolanlara]

ilişmegi [arasyndaky tapawutdyr]. Çünki bu iki ylmynyň bir-birinden aýratyndygy öz-özünden aýandyr. Tersine bolanda bularyň bar bolandyklary wagtynda [Allah Tagalanyň] olaryň bar bolşuny bilmezligi gereklidir. Kelamjylaryň adaty bilen bu [soraga]; Allah Tagala, zatlary bolmazdan öň, bolan wagtyny we boljak wagtyny, bar bolanyň bar bolşyna mahsus (degişli) ýer we başga sypatlary bilen bilelikde biler, şeklindäki jogap[lary] hem bu [gapma-garşylyk ýagdaýy] halas etmez. Çünki olara şeýle diýler: [Bar bolanlar] bar boldyklary wagt; bärde soňradan bir üýtgeşiklik meýdana gelipmidir, gelmänmidir? Bu [üýtgeşiklik], bir zadyň ademden (ýok bolşyndan) wujuda (bar bolşa) çykmagydyr. Soňradan [bir üýtgame] bolmandyr, diýseler; ululyk [toslan] bolarlar. Eger şol ýerde bir üýtgeşiklik bolupdyr, diýseler; olara: Bu üýtgeşikliğin soňradan meýdana gelşi, gadym ylym tarapyndan bilinýämider ýa-da bilinmeýämider? diýip soralar. [Bu bolsa ýene] öň geçen şübähäni lazym eder.

Jemlejek bolsak; bir zady bar bolmazdan öň bilme bilen, bar bolandan soň bilmäniň bir zatlygyny pikirlenmek kyn bolýandyr. Siziň bilen ýüzbe-ýüz gürleşmämizde aýdyşymyz ýaly, bu şübähäniň mümkin bolan iň çuň bir şekilde bildirilmegi ine şundan ybaratdyr.

Bu şübähäniň çözüdi üçin uzyn düşündiriş gerekli bolar. Emma biz bärde [bu şübähäniň] çözüdini berjek nukte (ýiti sözi) bildirmek isleýäris.

Abu Hamid bu şübhä “*Tehafut*” diýip atlandyran kitabynda ynandyrjy bolmaýan bir şekilde gözlemek isläpdir. Ol, şu mana gelýän sözler aýdypdyr: Ol, ylym we malumyň (bilineniň) izafi⁴⁰ zatladygyny öňe sürüpdir. [Nähili] izafi iki zatdan biri üýtgän ýagdaýda, beýlekisi öz-özünden üýtgemese, şol ýagdaý Allah Subhanehunyň ylymdaky zatlara-da aryz bolýan ýalydyr. Yagny olaryň (zatlaryň) öz-özünden üýtgäp Allahyň ylmynyň üýtgemezligidir. Mundan Sunhenehu (Ony tenzih (aýypdan daşlygyny aýdarys) ederis).

Munuň izafe edilene görä mysaly; Zeýdiň özi hiç bir şekilde üýtgemeyän ýagdaýda, bir sütüniň [öň] Zeýdiň sagyndaka soňra çepinde geçmegidir. Bu, dogry däldir. Çünki izafetiň özi üýtgändir. Şeýle; sag tarapa degişli bolan izafet çep tarapa geçendir. Üýtgemeyän; diňe izafetiň eýesidir (mewzugydyr). Yagny ol [izafeti] ýüklenen kişi, bu, Zeýddir.

Bu ýagdaý şeýle we ylym-da izafetiň özi bolandygyna görä; bilineniň üýtgän ýagdaýynda bileniň hem üýtgemegi gerekli boljakdyr. Sütün üýtgän ýagdaýynda onuň Zeýde izafetiniň hem üýtgemegi ýaly. Çünki sütün [öň] Zeýdiň sagyndaka soňra çepine geçendir.

⁴⁰ Bu adalganyň arapçasy ulanyljakdyr. İzafy sözi, Türk izafi/görelî/rölatîf, Rus reljatiwnyj, İñlis relative, iň giň manysynda bir zada, bir kişä görä bolan, anyk bolman adamdan adama, öwürden döwürde, ýerden ýere üýtgäbilen.

Bize görä bu şübhäniň özi bilen çözüde gowuşjagy [düşündirme şeýledir]: Gadym ylymyň bar bolan [närse] bilen ýagdaýynyň; muhdes (soňradan meýdana gelen) ylymyň bar bolan [närse] bilen ýagdaýyndan tapawutlydygy bilinmelidir. Şeýle; bar bolan [närse]nyň bar bolşy, biziň [ony] ylmymyzyň sebäbi we illetidir (sebäbidir). Gadym ylym bolsa bar bolan [närsäniň] [özüniň] illeti (sebäbi) we sebäbidir. Eger bar bolan, öňden bar bolmadykka soňra bar bolan bolsa [soňradan] meýdana gelen ylymda meýdana gelen ýaly, gadym ylymda zaid (artyk) bir ylym [soňradan] meýdana gelse; gadym ylymyň; bar bolanyň illeti (sebäbi) däldir, maluly (netijesi) bolmagy lazym bolardy.

Beýle bolsa, muhdes (soňradan meýdana gelen) ylymda boluş ýaly bärde hem [gadym ylymda] soňradan bir üýtgeşikligiň/üýtgemäniň meýdana gelmezligi hökmanydyr. Bu ýalňyşlyk aslynda diňe gadym (ezeli) ylymyň, muhdes (sonradan meýdana gelen) ylym bilen deňeşdirilmegi netijesinden gelýändir. Bu bolsa görülmeýäniň görülene deňeşdirilmegi [diýmek]dir, bu kyýasyň bozuklygy bilinýändir.

Nähili mefuly (täsir edilen) bar bolan wagty failde (täsir edende) bir üýtgame bolmasa – ýagny has öň bar bolmadyk üýtgame – şol ýagdaýda, malumyň (bilineniň) soňradan meýdana gelmegi bilen bilelikde gadym ylymda hem – subhanehu - bir üýtgame bolmaz.

Beyle bolsa şübhe çözülenidir. Soňradan bir üýtge meýdana gelmände – ýagny gadym ylymda – ol wagt [gadym ylym] bar bolany, meýdana gelen wagtynda, bolan ýagdaý hakynda bilmez [diýmek] bize lazym bolmaz. Diňe, ony muhdes (soňradan meýdana gelen) bir ylym bilen däl, gadym (ezeli) bir ylym bilen bilmegi lazym bolar. Çünki bar bolanyň üýtgän wagtynda, ylymda hem üýtgemeniň emele gelmegi; diňe bar bolan hakyndaky malul/netije (illetlenen/sebäplenen) ylymda şertdir. Bu, muhdes (soňradan meýdana gelen) ylymdyr.

Şol sebäpli gadym ylym; bar bolana, muhdes ylmyň ilişen sypatlaryndan başga bir sypat bilen ileşer. Ýogsa oňa asla ileşmez dälidir. Bu [aňladan] şübhe meselede filosoflardan Allah Subhanahunyň jüziýaty bilmeýänligini aýdanlaryna degişli rowaýat edilen ýaly. Hakykatda bolsa ýagdaý olaryň (filosoflaryň) garşysynda guman edilişi ýaly-da dälidir. Tersine olar, Allah Tagalanyň jüziýaty, bar bolanyň soňradan emele gelmegi bilen ylmyň-da soňradan emele gelmegi şert bolan muhdes bir ylym bilen bilmeýänligini aýdýarlar. Çünki şol wagt, muhdes ylymda boluşy ýaly bar boluş (döreyiş); onuň ylmyň maluly (netijesi) däl illeti (sebäbi) bolar.

Bu bolsa kabul edilmegi gerekli bolan tenzihiň (Allahyň başga barlyklardan ululygyny kabul etmegiň) maksadydyr. Çünki burhan; Allah Tagalanyň zatlary bilýänligini kabul etmek mejburynda goýýandyr. Sebäbi zatlaryň Ondan (Allah) sudury (doguşy) diňe

Onuň bar bolan bolmagy ýa-da şu sypat bilen bar bolmagy taýdan däl, şol bir wagtyň özünde bilýänligi taýdan bilendir. Allah Tagalanyň “Ýaradan bilmezmi hiç? Ol, Latyf we Habyr bolandyr”⁴¹ aýatyndaky ýaly.

Ýene burhan; Onuň muhdes ylmyň sypaty bolan ylymdan başga bir ylym bilen bilýänligini hem kabul etmek mejburynda goýýandyr. Şol sebäpli bar bolanlar üçin nähililigini bildirmeýän başga bir ylym görnüşi bolmagy gerekli bolan bu, gadym ylymdyr. Subhanehu (Ony tenzih we tesbih ederis).

Meşşäýy filosoflaryň, gadym ylmyň jüziýaty gurşap bilmejegi garaşsyndadyklary nähili düşünilip biliner? Olar; bu bilimiň düýş, wahiý we başga ylham görnüşlerindäki duýduryşlaryň sebäbidigi garaşsyzny kabul edýärler.

Bu şübhäniň çözülmegi hususynda bize zahyr bolan, şudyr. Bu, üstünde çekişme we şübhe bolmaýan bir ýagdaýdyr.

Dogra [üstünlikli eden] we haka ýetiren şüphesiz Alladyr. Allahyň salamy, rehmeti we bereketi siziň üstüňize bolsyn.

(we Alla; dogryny iň gowy bilendir, döniş we baryş ýene Oňadyr.)

(Yşarat edilen mesele tamamlanandyr we Allah iň gowy bilendir.)

⁴¹ Mulk, 14.